

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİ NƏZARƏTİNİN
MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ
YENİ YANAŞMALAR”**

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Qurbanova Nərmin Rasim qızı

BAKI – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ___ ” _____ 2021-ci il

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİ NƏZARƏTİNİN
MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ
YENİ YANAŞMALAR”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403 - Maliyyə

İxtisaslaşma: Maliyyə nəzarəti və audit

Qrup: 634

Magistrant:

Qurbanova Nərmin Rasim qızı

_____ **imza**

Elmi Rəhbər:

i.e.n.,dos. Mehdiyeva Leyla Tofiq qızı

_____ **imza**

Proqram Rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra Müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2021

Elm andı

Mən, Qurbanova Nərmin Rasim qızı and içirəm ki, “Azərbaycan Respublikasında vergi nəzarətinin mövcud vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsində yeni yanaşmalar” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

“AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİ NƏZARƏTİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ YENİ YANAŞMALAR”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Hazırkı dövrdə dövlətin sabit maliyyə sisteminin formalaşdırılması səmərəli həyata keçirilən vergi nəzarəti sistemi olmadan mümkünsüzdür. Buna görə də vergi nəzarətinin mövcud vəziyyətinin təhlili, vergi nəzarətinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və daha səmərəli bir vergi nəzarət mühiti üçün yeni yanaşmaların müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər olduqca aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi: Vergi nəzarətinin mövcud vəziyyətinin təhlil olunması, burada yaranan təsirlərin araşdırılması, eyni zamanda daha effektiv vergi nəzarətinin təmin olunması məqsədilə xarici təcrübənin öyrənilməsi və yaranan mövcud problemlərə yeni yanaşmaların gətirilməsidir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin hazırlanması zamanı müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: bir sıra rəsmi dövlət qurumları, eyni zamanda respublikasının vergi xəbərlərində, vergi jurnallarında əks olunan cari məlumatlar, statistik göstəricilər təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Bir sıra informasiyaların əldə olunmasında müəyyən dərəcədə problemlər yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Dissertasiya işinin elmi yeniliyinin əsasını xarici ölkələrin bu istiqamətdə təcrübələrinin ölkəmizdə tətbiq olunmasının istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi təşkil etmişdir.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Elmi işin praktiki nəticələrindən vergi nəzarəti tədbirləri sahəsində respublikamızda həyata keçirilən islahatların tətbiqində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: vergi, vergi nəzarəti, maliyyə nəzarəti

“ANALYSIS, EVALUATION AND NEW APPROACHES TO THE CURRENT SITUATION OF TAX CONTROL IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN”

SUMMARY

The actuality of the subject: At present, the formation of a stable financial system of the state is impossible without an effective tax control system. Therefore, the issues related to the analysis of the current state of tax control, the assessment of the current state of tax control and the identification of new approaches to a more effective tax control environment are very relevant.

Purpose and tasks of the research: It consists of an analysis of the current state of tax control, the study of its impact, as well as the study of foreign experience and the introduction of new approaches to existing problems in order to ensure more effective tax control.

Used research methods: Comparative analysis and statistical grouping methods were used during the preparation of the dissertation.

The information base of the research: Several official state bodies, as well as current information and statistical indicators published in the tax news and tax journals of the republic.

Restrictions of research: There have been some problems in obtaining some information to some extent.

The novelty and practical results of investigation: The basis of the scientific novelty of the dissertation was the determination of the directions of application of the experience of foreign countries in this direction in our country.

Scientific-practical significance of results: The practical results of the scientific work can be used in the application of reforms in the field of tax control measures carried out in our country.

Keywords: tax, tax control, financial control

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AB - Avropa Birliyi

ABŞ - Amerika Birləşmiş Ştatları

AI – Avropa İttifaqı

ƏDV - Əlavə Dəyər Vergisi

ÜDM - Ümumi Daxili Məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. VERGİ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI.....	12
1.1. Vergi nəzarətinin zəruriliyi, mahiyyəti və növləri.....	12
1.2. Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində vergi nəzarətinin rolu.....	16
1.3. Vergi nəzarətinin təşkilinin prosesual-hüquqi və qanunverici-normativ əsasları.....	23
II FƏSİL. MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ.....	28
2.1. Müasir mərhələdə Azərbaycanda vergi nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri.....	28
2.2. Büdcəyə vergi daxilolmalarının və ödəmələr üzrə borcların təhlili.....	31
2.3. Vergi nəzarətinin nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi.....	40
III FƏSİL. VERGİ NƏZARƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASIYOLLARI	44
3.1. Vergi nəzarət mexanizmlərinin vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasına təsirinin proqnozlaşdırılması.....	44
3.2. Vergi nəzarətinin təşkilinin beynəlxalq təcrübəsinin progressiv elementlərinin müasir mərhələdə tətbiqi imkanları.....	53
3.3. Qanunvericiliyin islahatlaşdırılması şəraitində vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasının prioritet istiqamətləri.....	64
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	74
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SIYAHISI	76
Cədvəllərin siyahısı.....	80
Qrafiklərin siyahısı.....	80

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Nəzarət idarəetmənin əsas meyarlarından biri olaraq iqtisadiyyatda vacib yer tutur. Vergi nəzarətinin mövcudluğunu şərtləndirən bəzi amillər vardır. Bu amillərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

- dövlət büdcəsinin gəlirlə təminatı;
- maliyyə sisteminin sabitləşdirilməsi;
- vergi ödəyicilərinin öz öhdəliklərinin aidiyyatı qurumlar qarşısında tam və düzgün şəkildə həyata keçirilməsinin təmin edilməsi.

Vergi nəzarəti dövlətlərin mövcudluğu üçün zəruri məsələdən biridir. Vergi nəzarətinin özü dövlətin fəaliyyətinin effektivliyini, onun rifahını qiymətləndirmək üçün əsas meyarlardan biridir.

Vergi dövlət büdcəsinin formalaşmasında əvəzsiz rola malikdir. Büdcəyə daxil olan vergi və yığımların düzgün və vaxtında daxil olması məhz vergi ödəyicilərindən birbaşa asılıdır. Müəyyən hallar yarana bilər ki, bu zaman ödəyicilər öz öhdəliklərini ödəməkdən yayına bilərlər, məhz bu hal vergi nəzarətinin zəruriliyini özündə əks etdirir. Vergi nəzarət mexanizmləri vasitəsilə məsul qurumlar vergi ödəyicilərin qanunvericiliyə riayət olunmasını yoxlayırlar, pozuntu halları aşkar olunduqda cərimə, sanksiyalar icra edirlər.

Hazırkı dövrdə dövlətin sabit maliyyə sisteminin formalaşdırılması səmərəli həyata keçirilən vergi nəzarəti sistemi olmadan mümkünsüzdür. Buna görə də vergi nəzarətinin mövcud vəziyyətinin təhlili, vergi nəzarətinin mövcud vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və daha səmərəli bir vergi nəzarət mühiti üçün yeni yanaşmaların müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı məsələlər olduqca aktualdır. Vergi nəzarət sistemi hazırda islahatın yolları və üsulları, həmçinin kəskin tənqidlər üzrə əsas müzakirə mövzularından biridir. İndi Qərbi ölkələrində vergiyə dair müxtəlif ədəbiyyatlar mövcuddur və uzunmüddətli bir təcrübə əldə edilmişdir. F.Kena, A.Smith və D.Rikardonun bir çox əsəri, milli vergi sistemlərinin optimal seçimə doğru irəliləyə bildiyini göstərən, əsas vergitutmanı elan edən klassik vergitutma nəzəriyyəsinin formalaşmasına zəmin yaratdı. Daha sonra bu ideya tanınmış vergi mütəxəssisləri

I.H.Ozerov, I.I.Yanjul və başqaları tərəfindən inkişaf etdirildi. Ölkəmizdə də bu gün Azərbaycan Respublikasının müasir şərtlərə cavab verən bütün vergi sisteminin yaradılması və tənzimlənməsi üçün yerli müəlliflərin ciddi şəkildə düşünülmüş təkliflər ortaya qoya bildiyi kifayət qədər elmi tədqiqatlar mövcuddur. Bu tədqiqatlar daha çox vergi nəzarət sisteminin fərdi məsələlərini əhatə edir, Azərbaycanın vergi nəzarətinin formalaşması və inkişafı problemləri günümüzdə çoxlu sayda tədqiqat aparılan sahələrdən biridir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Vergi nəzarətinin ümumi və xüsusi məsələləri Azərbaycan alimləri olan Z.Səmədzadə, A.Musayev, D.Bağirov, M.Sadiqov, Ya.Kalbiev, M.Həsənlı, R.Məhərrəmov, eləcə də I.Ozerov, I.Yanjul, A.Bryzgalin, I.Gorsky, V.Dubov, N.Zayats, A.Levin, I.Merzlyakov, V.Puşkarev, V.Sadkov, P.Kuligin, V.Knyazev, I.Rusakova, D.Chernik, L.Xodov, T.Yutkina v.s. kimi yaxın ölkələrin tanınmış alimlərinin tədqiqatında nəzərdən keçirilmişdir.

Vergi nəzarətinin nəzəriyyəsi və praktikasına əhəmiyyətli bir töhfə A.Smith, D.Rikardo, F.Quesnay, S.Fiscer, V.Tanzi, M.Devereux, L.Miksell, R.Musgrave, G.Randall, H.Uerner, R.Harvey və başqaları kimi tanınmış Qərb iqtisadçıları tərəfindən verilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Tədqiqat işinin məqsədi- vergi nəzarətinin mövcud vəziyyətinin iqtisadiyyatda yaratdığı mənfi və müsbət təsirlərin, vəziyyətinin tədqiqi, vergi nəzarətinin tək cə Məcəllənin normaları ilə deyil, həmçinin vergi münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində normativ-hüquqi aktların müddəalarına uyğun şəkildə həyata keçirilməsinin qiymətləndirilməsi və mövcud vəziyyətdə yaranmış problemlərə yeni yanaşmalar gətirilməsidir.

Tədqiqat işinin məqsədinə uyğun olaraq bir sıra aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulmuşdur:

- Azərbaycanın dövlət maliyyə nəzarəti sistemində vergi nəzarətinin rolunun nəzərdən keçirmək;

- vergi nəzarətinin iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən idarə olunmasının elementi kimi təhlil etmək;

- vergi nəzarətinin vergi qanunvericiliyinin icra edilməsi üzrə xüsusi fəaliyyət kimi təhlil edilməsi;

- vergi nəzarətini Vergi Məcəlləsinin təsbit etdiyi normalarla nəzərdən keçirmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqat işinin obyektı kimi respublikamızda həyata keçirilən vergi nəzarət tədbirləri və bu istiqamətdə həyata keçirilən islahatları qeyd etmək olar. Tədqiqat işinin predmetini Azərbaycan Respublikasında vergi nəzarətinin mövcud vəziyyətinin təhlil edilməsi, qiymətləndirilməsi və yeni yanaşmalar araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin hazırlanması zamanı müqayisəli təhlil, statistik qruplaşdırma, analiz-sintez metodlardan istifadə olunmuşdur. Analiz metodundan istifadə edilərək mövzuya uyğun olaraq bir çox tədqiqat işi və ədəbiyyatlar araşdırılmışdır. Müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilərək sonda istifadə olunan ədəbiyyatlar qarşılaşdırılmışdır. Həmçinin, tədqiqat zamanı Maliyyə Nazirliyi, Dövlət Vergi Xidməti, İqtisadiyyat Nazirliyinin materialları, və digər normativ sənədləri, Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi məcmuə və bülletenləri, əlavə olaraq, rəsmi internet saytlarının informasiyalarından və onlayn qəzetlərdən də istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Dissertasiyanın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidmətinin rəsmi məlumatları təşkil edir. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasının vergi xəbərlərində, vergi jurnallarında əks olunan cari məlumatlardan, statistik göstəricilərdən istifadə edərək məlumat toplanmışdır.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Bəzi informasiyaların əldə olunmasında yaranan problemlər tədqiqat zamanı rast gəlinən məhdudiyyətlər arasındadır.

Tədqiqat zamanı son dövrlərin vergi borcları, illər ərzində vergi daxilolmaları ilə bağlı bəzi konkret məlumatların tapılmasında məhdudiyyətlər yaranmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Bu sahədə vergi orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində tövsiyələr verilmişdir. Dissertasiya işinin elmi yeniliyinin əsasını xarici ölkələrin bu istiqamətdə təcrübələrinin ölkəmizdə tətbiq olunmasının istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi təşkil etmişdir.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Elmi işin praktiki nəticələrindən vergi nəzarəti tədbirləri sahəsində ölkəmizdə həyata keçirilən islahatların tətbiqində istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. VERGİ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Vergi nəzarətinin zəruriliyi, mahiyyəti və növləri

Vergi nəzarəti hər hansı bir dövlətin mövcudluğu üçün ən vacib və məcburi şərtlərdən biridir. Dövlətin özünün tərəqqisini və ya tənəzzülünü müəyyən edən vergi nəzarəti funksiyasıdır. Bütün vətəndaşların ödəməli olduqları vergilər inkişafımızın, təhlükəsizliyimizin və gələcəyə olan inamımızın zəmanətidir və ictimai həyatın bütün sahələrinə təsir edən vergi nəzarətinin özü dövlətin inkişaf və tərəqqisini qiymətləndirmək üçün bir meyar rolunu oynayır.

Son bir neçə ildə Azərbaycanın vergi sistemində aparılan islahatların əsas məqsədi vergi inzibatçılığını sadələşdirmək və təkmilləşdirmək, vergi nəzarətini gücləndirmək və vergi ödəyicilərinə xidmət edən mükəmməl bir sistem yaratmaq və inkişaf etdirməkdir. Ölkənin iqtisadi inkişafında mühüm amil hesab edilən rəqabətə davamlı iqtisadi sistemin formalaşması yalnız adekvat vergi siyasəti, mükəmməl vergi qanunvericiliyi, əlverişli vergi mühiti və rəşional vergi nəzarəti üçün mexanizmin yaradılması nəticəsində mümkündür (Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B. və Rzayev P.Q, 2011).

Vergi nəzarətinin mahiyyətindən bəhs etsək, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu anlayışa iki aspektdən baxılması məqsədə uyğundur: dar və geniş aspektlər. Vergi nəzarəti geniş aspektdə dövlətin tənziqləmə tədbirləridir hansı ki, effektiv maliyyə siyasətinin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə respublikanın iqtisadi təhlükəsizliyinin müdafiəsini, qurumların fiskal maraqlarına riayət olunmasını həyata keçirir. Dar mənada baxdıqda isə vergi nəzarəti, vergilərinin düzgün və vaxtında əldə olunması prosesində hadisələrin qanuna uyğunluğunun təmin olunması məqsədilə səlahiyyətli orqanlar tərəfindən həyata keçirilən nəzarətdir.

Vergi nəzarətinin mahiyyət anlayışı özündə təkcə verginin qanunauyğunluğunun yoxlanmasını deyil, əlavə olaraq, vergi hesablamalarının tamlığının, həqiqətə uyğunluğunun yoxlanması məqsədilə həyata keçirilən nəzarət tədbirlərini birləşdirir.

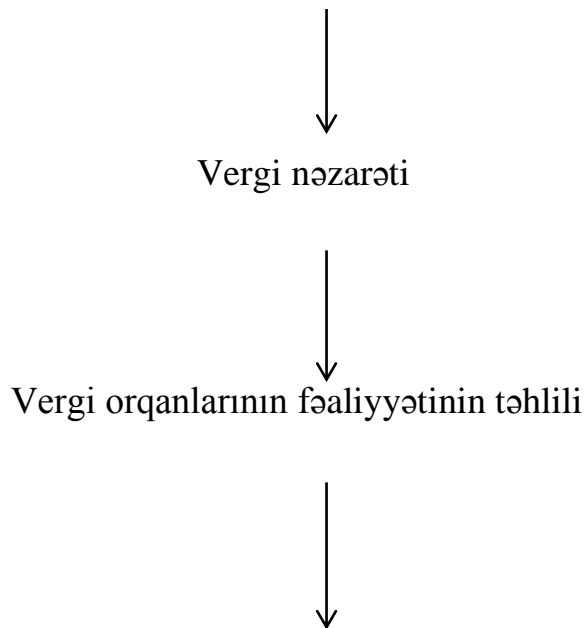
“Vergi nəzarətinin növləri aşağıdakılardan asılı olmaqla müəyyən edilir:

- keçirilmə müddəti;
- aparılma mənbəyi” (Kəlbəyev Y.A., 2004: s. 213).

Keçirilmə müddətinə görə vergi nəzarətindən danışsaq nəzarətin operativ və dövrü növləri mövcuddur. Daha sonra aparılma mənbəyinə görə vergi nəzarətindən bəhs etsək görə bilərik ki, sənədli və faktiki nəzarət növləri mövcuddur.

Əsas nailiyyətlərin təhlili. Vergi ödəyicisinin effektivliyinin xüsusi parametrlərinə uyğun olaraq vergi ödəyicisinin monitorinq sistemi aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

Vergi ödənişlərinin sistemətik monitorinqi

Vergi inzibatçılığı orqanlarının fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi orqanları kütləvi informasiya vasitələrində mövcud vergi qanunvericiliyi, onların səlahiyyətləri, vergi ödəyicilərinin hüquq və vəzifələri, hazırlanmış metodiki və istiqamətləndirici təlimatlar barədə tövsiyə və şərhlər verməli, habelə müxtəlif əyani vəsaitlər və kitablar nəşr etməlidirlər.

Xüsusilə bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə, az məlumatlı və lazımı şəraitin olmadığı zaman bu tədbirlər vacib olmuşdur. Vergi orqanları tərəfindən həyata keçirilən yoxlamaların təhlili göstərir ki, sahibkarlıq subyektləri və fiziki şəxslər vergi qanunvericiliyini bilmədən, qeyri-ixtiyari pozurlar (Алиева Р.О., 2014).

Vergi yoxlamaları, vergilərin tam və vaxtında ödənilməsinin etibarlı və obyektiv qiymətləndirilməsi ilə vergi və rüsumlar üçün vergi və digər məcburi tələblərə cavab verəcək şəkildə hazırlanmışdır.

Vergi intizamını pozanlara fokuslanmaq, bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün tədbirlər həyata keçirmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin dünyada mövcud olan bütün vergi növlərini əhatə etməsinə baxmayaraq, vergi sisteminin özü hələ formalaşma mərhələsindədir. İnkişafının və təkmilləşdirilməsinin sürətləndirilmiş prosesi, vergi sisteminin rəşional fəaliyyəti olduqca əhəmiyyət kəsb edir (Калбиев Я.А., 2011).

Azərbaycan vergi nəzarəti sisteminin formalaşması Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin yenidən bərpası ilə uyğunlaşır, bu periodu iki mərhələyə bölə bilərik. Birinci mərhələdə (1990-1992) yeni iqtisadi şərtlərdə, intensiv hüquqi və əməliyyat işləri Sovet vergi sisteminə uyğun şəkildə aparıldı. Nəticə olaraq, Azərbaycanda yeni vergi sisteminin formalaşması bu mərhələdə baş verir; ikinci mərhələ (1993-2002) ölkənin vergi sisteminin formalaşmasının tamamlanması, onun təkmilləşdirilməsi, təcrübə toplanması və vergi qanunvericiliyində köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsi başa çatdı (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, 2020). Ölkənin vergi sistemində islahatların davam etdirilməsi və vergi yoxlamalarının daha da təkmilləşdirilməsi zərurəti aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir: vergi ödəyiciləri və vergi orqanları arasında qarşılıqlı inam və şəffaflıq, respublikadakı davamlı iqtisadi artıma uyğun olaraq real vergi potensialını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə sahibkarlar üçün əlverişli şəraitlərin yaradılması.

Vergi nəzarətini təkmilləşdirmək məqsədi daşıyan tədbirlər Vergi Məcəlləsində öz əksini tapmışdır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumiyyətlə

Vergi Məcəlləsinin qəbulu ölkədə vergi sistemini inkişaf etdirmək zərurəti baxımından olduqca zəruri hadisədir, çünki bu əvvəlki vergi qanunvericiliyi ilə müqayisədə bütün vergiləri əhatə edən vahid bir sənəddir. Məcəllənin müddəaları daha aydın və ətraflı şərh olunmuşdur. Vergi Məcəlləsi ilə Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi beynəlxalq standartlara daha da yaxınlaşır, ona dərin iqtisadi məzmun verilir və tamamilə fərqli tələblər təyin edir.

Maliyyə funksiyasının həyata keçirilməsi, vergi tənzimləməsi və təşviqləri və ən əsası qeyri-resurs ixracının təşviqi, daxili bazarın xarici rəqabətdən qorunmasıdır. ƏDV tətbiqinin müəyyən məhdudiyyətlərinin olmağına baxmayaraq, sadələşdirilmiş vergitutmanın geniş formada istifadəsi və vergi funksiyasının stimullaşdırılması kiçik və orta ölçülü biznesin inkişafına şərait yaradır. (Pзавев П., 2014).

Bununla birlikdə, vergi məcəlləsinin bir sıra maddələri vergi ödəyiciləri üzrə yüklülüyü artırır, və bundan başqa bu qaydalar beynəlxalq təcrübədə istifadə edilən meyarlardan fərqlənir. Azərbaycanda vergi sisteminin gücləndirilməsi inkişaf etdirilməlidir, eyni zamanda aşağıda göstərilən məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulmalıdır:

- Sabit, aydın və rəşional vergi sistemi yaratmaq;
- Vergi mexanizminin rəşional şəkildə işləməsi;
- Vergi imtiyazlarının və sanksiyalarının optimallaşdırılması;
- Tənzimləyici vergi məbləğini müəyyənləşdirən zaman yerli sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;
- Vergi və digər gəlirlər üzrə ümumi borc məsələsini tənzimləyən bir qanunun hazırlanması və qəbul edilməsi;
- Verginin toplanmasında İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin rolunun gücləndirilməsi;
- ümumi vergi yükünün azaldılması.

Buna görə vergi xidməti orqanlarının fəaliyyətinin düzgünlüyünə daimi nəzarəti həyata keçirmək üçün daxili audit sistemini təkmilləşdirmək zəruridir. Bütün bunlar

vergi xidmətinin əməliyyat işinin məzmununu keyfiyyətə dəyişdirməyə və səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verəcəkdir.

1.2. Dövlət maliyyə nəzarəti sistemində vergi nəzarətinin rolu

Vergi nəzarəti anlayışının izahını vermək üçün, ilk öncə, ümümlikdə nəzarət kateqoriyasının xüsusiyyətlərinə nəzər salmaq lazımdır. Nəzarət kateqoriyası bir çox elm sahələrində çox uzun zamandır ki, istifadə edilir, bu məqsədlə müəyyən bilik sferalarının mütəxəssisləri tərəfindən kifayət qədər dərindən öyrənilmişdir.

Maliyyə nəzarətinin ən mühüm hissələrindən biri kimi, vergi nəzarətindən danışmadan öncə məhz maliyyə və maliyyə nəzarəti anlayışlarından bəhs etmək daha məqsədə uyğundur.

Dövlət maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi dövlət resurslarından istifadənin səmərəliliyini və məqsədəuyğunluğunu artırmaqdır. Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatının əsaslarının formalaşmasının xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq münasib dövlət və bələdiyyə orqanları tərəfindən həyata keçirilən nəzarət funksiyaları müvafiq olaraq dəyişir. Hazırda dövlət resurslarına nəzarət sisteminin bütün elementləri uğurla fəaliyyət göstərir. Lakin fikir ayrılıqlarına görə onların mərkəzləşdirilmiş fəaliyyətləri lazımi səviyyədə təşkil olunmamışdır.

Dövlət maliyyə nəzarəti		
Büdcə nəzarəti	Vergi nəzarəti	Pul dövriyyəsinə nəzarət

Ölkənin resursları üzərində lazımi qədər nəzarət onun dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasına cavab verən dünya iqtisadi münasibətləri səviyyəsinə çatma ehtimalını böyük ölçüdə müəyyənləşdirir və eyni zamanda dövlət resurslarının mənimsənilməsinin qarşısını almağa kömək edir. Ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin son onilliklərini nəzərdən keçirərək, əminliklə deyə bilərik ki, dövlətin iqtisadi potensialının lazımi səviyyədə olduğu halda belə, qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq hər zaman mümkün deyil. Bunun səbəbi dövlət maliyyə nəzarəti sistemindəki çatışmazlıqlardır (Белюв М.Г., 2005).

Maliyyə paylayıcı münasibətlərin xüsusi bir sahəsidir. Maliyyənin sosial məqsədini həyata keçirən, yəni təsərrüfat obyektlərini resursla təmin edən paylama funksiyasıdır. Maliyyə vasitəsi ilə paylama prosesi ictimai həyatın bütün sahələrində mövcuddur. Əlbəttə ki, maliyyənin işləməsinin üçün pulun mövcudluğu, maliyyənin meydana gəlməsinin səbəbi sahibkarlıq obyektlərinə, dövlətin öz fəaliyyətlərini həyata keçirmək üçün işə mənbələrə ehtiyac vardır. Maliyyə əvəzolunmazdır, çünki istehsalın nisbətərini istehlak ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa imkan verir və iqtisadiyyatın daim dəyişən reproduktiv ehtiyaclarını qarşılayır.

Maliyyəni iqtisadi kateqoriya kimi səciyyələndirən əsas xüsusiyyət onun paylama xüsusiyyətidir. Maliyyənin paylama funksiyası ondan ibarətdir ki, iqtisadi sistemdə yaradılan dəyər ictimai və dövlət ehtiyaclarına uyğun olaraq bölüşdürülür. Maliyyə bu müddətdə bir vasitə rolunu oynayır. Maliyyə gəlir hesabına formalaşır. İkinci dərəcəli gəlir büdcə xərcləri və birjadankənar fondlar hesabına yaranır. Bu müddət ÜDM-ni paylayır və yenidən bölüşdürür və gəlirlərin hərəkətini hesablayır. Əsas və ikinci dərəcəli distribyutorlar mövcuddur.

Gəlirin hərəkəti əsas, ikinci dərəcəli və son gəlirin formalaşdığı üç mərhələyə bölünür.

İlkin gəlir məhsulların satışından əldə olunan gəlirlərin bölüşdürülməsi zamanı əldə edilir. Gəlir miqdarı istehsal prosesində çəkilən xərclərin, əmək

haqqının və sahibinin gəlirlərinin ödənilməsi üzrə fonda bölünür. Buraya həmçinin dövlət tərəfindən təyin olunan dolaylı vergilər də daxildir.

Əsas gəlirin ikinci mərhələsində birbaşa vergi, sığorta ödənişləri və imkansızlara maddi yardım ödənilir. Bu proses ilkin gəlirin yenidən bölüşdürülməsi prosesində formalaşan yeni gəlir strukturunu, ikinci dərəcəli gəliri təşkil edir (Асадов Г.Х.,2005)

Maliyyənin meydana gəlməsi və işləməsi sahəsi təkrar istehsal prosesinin ikinci mərhələsidir ki, burada ictimai məhsulun dəyəri nəzərdə tutulan məqsəd və təsərrüfat obyektlərinə uyğun olaraq paylanır. Maliyyə münasibətlərinin yaranmasının ilkin sahəsi ictimai məhsulun dəyərinin ilkin paylanması prosesidir. Eyni maliyyələr əsasında, sahibkarlıq obyektləri arasında dəyərin bir daha yenidən bölüşdürülməsi və məqsədli istifadəsinin dəqiqləşdirilməsi də mövcuddur. Maliyyə resursları maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcıları rolunu oynayır.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, maliyyə anlayışına aşağıdakı tərif verə bilərik: maliyyə, pul gəlirlərinin formalaşması ilə əlaqədar olaraq, ümumi ictimai məhsulun və milli sərvətin bir hissəsinin dəyərinin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi zamanı yaranan pul münasibətləri və sahibkarlıq obyektlərinə və dövlətə qənaətdir. Maliyyənin işləməsi üçün əsas şərt məcburi pulun olması, onların meydana gəlməsinin səbəbi isə dövlət və təsərrüfat obyektlərinin fəaliyyətlərini təmin etmək üçün mənbələrə ehtiyacının olmasıdır. Maliyyə, müxtəlif yenidən istehsal ehtiyaclarının ödənilməsini təmin etdiyi üçün iqtisadiyyatın və milli rifahın əvəzedilməz atributudur. Maliyyə, ictimai inkişafın ehtiyacları ilə şərtləndirildiyi üçün obyektiv olaraq zəruridir. Sosial ehtiyacların xarakterinin dəyişməsi pul fondlarının tərkibində və strukturunda dəyişikliklərə gətirib çıxarır (Асадов Г.Х., 2005).

Maliyyə üzrə tək bir nəzəriyyə yoxdur. Bir çox iqtisadi elmlər üzrə alimlərin düşüncələrinə görə maliyyənin mahiyyəti anlayışı haqqında fikir ayrılıqları mövcuddur. Maliyyə və maliyyə münasibətləri qanuni olaraq müəyyən edilir və dövlət tərəfindən siyasi bir vasitə kimi istifadə olunur.

Bu səbəbdən maliyyənin mahiyyətini təyin edərkən bu kateqoriyaların təzahürünün ideoloji və siyasi cəhətlərini nəzərə almaq lazımdır. Bu baxımdan, dövlətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində iqtisadi proseslərin kateqoriyalarının və ya fenomenlərinin nəzərdən keçirilməsinə olan fərqli yanaşmalardan asılı olaraq, fərqli nəzəriyyələrə yol açıla bilər. İqtisadi elm üzrə alimlər kimi maliyyənin təməli və ya üstqurum münasibətlərinə aid edilməsi ilə razılaşırlar.

Maliyyə bir nəzarət funksiyasına da malikdir. İqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin əsas xüsusiyyətlərindən birini ifadə edir. Bu funksiya ÜDM-in pul fondları ilə paylanmasına və onların təyinatı üzrə istifadəsinə nəzarətdə özünü göstərir. Maliyyə nəzarəti istehsal və qeyri-istehsal sahələrini əhatə edir və iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsinə, maddi, əmək və maliyyə ehtiyatlarının, o cümlədən təbii ehtiyatların səmərəli və rəşional istehlakına, həmçinin zərərlərin azaldılmasına yönəldilmişdir. Maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsi maliyyə məlumatları, yəni mühasibat, statistik və əməliyyat hesablarında mövcud olan maliyyə göstəriciləri vasitəsilə həyata keçirilir (Белов М.Г., 2005).

Maliyyənin nəzarət funksiyası nəzarət orqanlarının fəaliyyəti ilə də özünü göstərir. Maliyyə sistemi və vergi xidməti işçiləri maliyyə planlaşdırma prosesində, büdcə sisteminin mədaxil və məxaric hissələrinin icrasında maliyyə nəzarətini həyata keçirirlər.

Maliyyə nəzarətinin xüsusi forma və metodları dövlətin, onun müəssisələrinin və digər təsərrüfat obyektlərinin maraqlarının və hüquqlarının qorunmasına imkan verir; maliyyə qanunvericiliyinə əməl edilməməsi sanksiya və cərimələrə səbəb olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, maliyyə nəzarətinin mahiyyətinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün onun təsnifatı eyni dərəcədə vacib rol oynayır. Ümumi təsnifat meyarlarının olmaması, çox ölçülü anlayış olaraq maliyyə nəzarəti tədqiqatının ümumi nəzəri səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Sübuta əsaslanan maliyyə nəzarəti sistemi, xüsusən də onların müvafiq hüquqi tənzimlənməsi üçün zəruridir. Maliyyə

nəzarəti sistemi bir öhdəlik növünü digərindən aydın şəkildə məhdudlaşdırmağa və onlara uyğun, adekvat hüquqi standartlar tətbiq etməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının yeni iqtisadi mərhələyə keçidinə uyğun olaraq, maliyyə nəzarətinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Ölkə resurslarını səmərəli şəkildə bölüşdürmək məqsədilə dövlət maliyyə nəzarəti üzrə məsuliyyətli orqanların hüquq və səlahiyyətləri aydın şəkildə müəyyənləşdirilmişdir.

Maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə və iqtisadi fəaliyyətlərinin qanunauyğunluğunu təmin edən metoddur.

Maliyyə nəzarətinin məzmunu ölkənin maliyyə sistemini gücləndirmək, təsərrüfat obyektlərinin maliyyə maraqlarını və onların ölkənin qanunvericiliyə ilə uyğunluğunu qorumaq, maliyyə nəzarətinin səmərəliliyini təmin etmək, dövlət maliyyə, kredit və pul siyasətini təşkil etməkdən ibarətdir. Maliyyə nəzarətinin mahiyyəti funksiyalarında əks olunmuşdur.

Maliyyə nəzarətinin fəaliyyətinə aşağıdakılar daxildir:

- dövlətin qanun və nizamnamələrinə uyğun olaraq təsərrüfat obyektlərinin fəaliyyətini yoxlamaq;
- təsərrüfat obyektlərinin idarəetmə üzrə qəbul etdiyi qərar və strategiyaların səmərəliliyini yoxlamaq;
- maliyyə tətbiqlərində pozuntuların müəyyən etmək, həmçinin bu pozuntuların səbəblərinin aşkar etmək;
- maliyyə resurslarının saxlanması və onların istifadə səmərəliliyini artırılması yollarını öyrənmək;
- nəzarət edilmiş obyektlərin maliyyə fəaliyyətinin inkişafına kömək etmək.

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi proseslərə nəzarət hər bir sosial sistemin idarə olunmasının vacib bir hissəsidir, bu, maliyyənin nəzarət funksiyasını, yəni subyektiv olaraq təşkil edildikdə, iqtisadiyyatda müəyyən nəticələr yaratmaq üçün maliyyənin obyektiv qabiliyyətini müəyyənləşdirir. Cəmiyyətin maraqlarını qorumaq üçün dövlətin əsas vəzifəsi bu prosesin qeyri-ixtiyari inkişafının qarşısını

almaqdır. Təcrübədə maliyyə nəzarət funksiyası maliyyə nəzarəti şəklində həyata keçirilir (Алиев А.М., 2009).

Dövlət tərəfindən həyata keçirilən maliyyə nəzarəti, yalnız dövlət qarşısında maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə (vergilər və digər ödənişlər), dövlət tərəfindən ayrılmış mənbələrdən qanunvericiliyə uyğun olaraq istifadə olunmasına nəzarət edir. Qanun pozuntuları aşkar edildikdə, təşkilatlara və vəzifəli şəxslərə münasibətdə müəyyən edilmiş qaydada zəruri təsiredici tədbirlər görülür və dövlətə, təşkilatlara və vətəndaşlara dəymiş ziyanın ödənilməsinə nəzarət edilir.

Dövlət maliyyə nəzarəti milli və şöbə nəzarəti şəklində həyata keçirilir. Milli maliyyə nəzarəti bütün təsərrüfat subyektlərinə şamil edilir. Dövlət orqanları və xüsusi nəzarət orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Şöbə nəzarəti ayrı-ayrı şöbələrin (nazirliklər, icra hakimiyyəti orqanları) daxili nəzarətinə aid edilir. Əsas obyektləri asılı olduğu sahibkarlıqlar, təşkilatlar və müəssisələrdir. Bu nəzarət ayrı bir şöbə daxilində həyata keçirildiyinə görə, o, idarələrarası olaraq təyin edilmişdir (Белов М.Г., 2005).

Məzmunundan asılı olaraq, maliyyə nəzarəti aşağıdakı növlərə bölünür:

- büdcə nəzarəti;
- bank nəzarəti;
- vergi nəzarəti;
- sığorta fəaliyyətləri üzrə maliyyə nəzarəti.

Büdcə və maliyyə nəzarəti məqsədi maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi olan büdcə və maliyyə sahəsində həyata keçirilən nəzarətdir. Qanunvericiliyə əsasən büdcə və maliyyə nəzarəti Hesablama Palatası tərəfindən həyata keçirilir.

Maliyyə Nazirliyinin bütün ofis və idarələri həmçinin büdcə və maliyyə nəzarətini həyata keçirirlər (ilkin, cari və sonrakı).

Bank nəzarəti maliyyə nəzarətinin xüsusi növüdür. O, əmanətlərin təhlükəsizliyini və dövlət bank sisteminin sabitliyini təmin etmək üçün bankların fəaliyyətinə nəzarət edir. Maliyyə nəzarətinin bu növü banklar tərəfindən borcların

verilməsi, maliyyələşdirmə və hesablaşma əməliyyatları zamanı həyata keçirilir (Белов М.Г., 2005).

Vergi nəzarətinin səmərəli şəkildə yerinə yetirilməsi dövlətin sərəncamında olan maliyyə resurslarının alınmasının səmərəliliyini və dövlətin öz fəaliyyətlərini həyata keçirməsini təmin edir. Azərbaycan Respublikasında vergi nəzarəti İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidmətinin əməkdaşları ilə vergi nəzarəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

İqtisadiyyatın və maliyyə sisteminin normal şəkildə işləməsi üçün ilkin şərt dövlət nəzarətinin vahid mexanizminin ayrılmaz hissəsi olan vergi nəzarətidir. Əsas məqsədi dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsini təşviq etmək, maliyyə mənbələrinin formalaşmasını və səmərəli istifadəsini təmin etməkdir.

Çox vaxt vergi nəzarəti mühasibat və yoxlama fəaliyyəti kimi deyil, dövlətin iqtisadi rolunu həyata keçirmək üçün idarəetmə funksiyası və vacib vasitə kimi qəbul edilir (Перекрыстова Л.В., 2001).

Vergi nəzarəti, maliyyə nəzarəti funksiyasının həyata keçirilməsi formasıdır, yəni ümumi sosial məhsulun və milli gəlirin istehsalı, bölgüsü və istifadəsinə nəzarət vasitəsi kimi xidmət etmək üçün maliyyənin daxili mülkiyyətidir. Başqa sözlə, maliyyənin nəzarət funksiyası maliyyə mənbələrinə ehtiyac və onların vacibliyi arasında tarazlığı təmin edən maliyyə nəzarəti üçün obyektiv əsasdır. Vergi nəzarətinin obyektii ilk növbədə maliyyə sisteminin bütün hissələrində maddi və qeyri- maddi istehsalda maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi zamanı yaranan pul münasibətləridir. Vergi nəzarətinin birbaşa predmeti maliyyə göstəriciləridir (Перекрыстова Л.В., 2001).

Maliyyə nəzarətinin ayrılmaz hissəsi vergi nəzarətidir, çünki vergi nəzarətinin obyektii dövlətin maliyyə mənbələrinin formalaşması ilə bağlı iqtisadi, paylayıcı münasibətlərdir.

1.3. Vergi nəzarətinin təşkilinin prosesual-hüquqi və qanunverici-normativ əsasları

Son illərdə ölkəmizdə siyasi, iqtisadi cəhətdən bir sıra tənzimləmələr, islahatlar və dəyişikliklər baş vermişdir. Bu tip islahat və tənzimləmələr özünü vergi sahəsində də açıq şəkildə biruzə verir. Ölkə iqtisadiyyatında davam edən ciddi dəyişikliklər vergi münasibətlərinə ictimai marağın artmasına təkan verir. Aparılan islahatlar ümumi iqtisadi inkişaf strategiyasına, ümumi qanunvericiliyə uyğun olaraq şəffaf şəkildə həyata keçirilir. Eyni zamanda vergi sahəsində keçirilən islahatların əsas vəzifəsi ölkəmizdə vergi inzibətçılığını təkmilləşdirmək, gücləndirmək və vətəndaşlar üçün daha sadə sistem qurmaqdan ibarətdir. Daha mükəmməl təkmilləşdirilmiş sistem qurmaq eyni zamanda sistemi mütəmadi şəkildə inkişaf etdirmək qarşıya qoyulmuş ən mühim məqsədlərdən biridir. Vergi nəzarətinin əsas rolu təşkilatlar və fiziki şəxslər tərəfindən vergilərin ödənilməsi üzrə öhdəliklərin yoxlanılması, vergi agentləri tərəfindən vergilərin vaxtında tutulması və müvafiq büdcəyə köçürülməsi, vergi qanunvericiliyin pozulması faktlarının müəyyənəndirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatların eyni zamanda şəxslərin vergi qeydiyyatının yoxlanması və ölkənin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Vergi nəzarətinin əsasını vergi yoxlamaları təşkil edir. Vergi yoxlamaları bütün digər nəzarət formaları arasında aparıcı yer tutur. Vergi sistemində iqtisadçılar tərəfindən aparılan fəal axtarışlar sistemdə olan yeni qanunvericilik problemlərində üzə çıxarır (Kəlbəyev Y.A., 2004).

Vergi yoxlamaları vergi ödəyicilərinin vergi ödəyicilərinin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinin düzgünlüyünü ən dolğun və hərtərəfli qiymətləndirilməsinə imkan verir və müəyyən kənarlaşdırmaları müəyyənləşdirir.

Vergi nəzarətinin kifayət qədər inkişaf etməməsi vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi orqanına qarşı bir sıra şikayətlərin yaranması ilə nəticələnir. Vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi dövlətin səlahiyyətli orqanlarının, ödəyicilərinin və vergi agentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə həyata keçirilir. Bu nəzarətin əsas məqsədi,

mülkiyyətə xarakterli vergi hüquq münasibətlərinin lazımı qaydada həyata keçirilməsidir. Eyni zamanda yoxlamaların müəyyən növlərinin aparılmasında məqsəd vergi orqanları tərəfindən əvvəllər aparılmış keyfiyyətsiz yoxlama faktının, vergi pozuntularının aşkarlanmasını və nəzarəti gücləndirməkdir. Nəzarət və vergi hüquq münasibətlərini iki əsas qrupa bölmək olar: nəzarət edən subyektlər və dövlətin maraqlarını həyata keçirən vergi orqanları. Nəzarətə məruz qalan subyektlər dedikdə nəzarət vergi hüquq münasibətləri zamanı öz şəxsi maraqlarını müdafiə edən subyektlər nəzərdə tutulur. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, mükəllifiyyətli tərəf nəzarət orqanının səlahiyyətli subyektindən sadəcə funksional cəhətdən asılı vəziyyətdədir, təşkilati cəhətdən ona tabe deyil. Vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi sosial əhəmiyyət kəsb edir. Bunun başlıca səbəbi nəzarət, vergi hüquq münasibətləri yalnız təşkilatlara deyil eyni zamanda fiziki şəxslərə nəzarət edən subyektlərin marağına toxunur.

Vergilər və vergi inzibatçılığı sahələri də daxil olmaqla dövlətin nəzarət fəaliyyətinin mütəmadi islahatı, habelə vergi münasibətlərini tənzimləyən normativ hüquqi aktlarda dəyişikliklər və onların tətbiqi praktikası daimi sistemə uyğunlaşdırma və təhlil tələb edir.

Büdcə sisteminə daxil olan vergi gəlirlərinin miqdarı müəyyən dərəcədə vergi orqanlarına bağlıdır və bu da öz növbəsində vergi və rüsumlar haqqında qanunvericiliyə riayət olunmasına vergi nəzarətini həyata keçirir. Vergi nəzarəti vergi inzibatçılığının bir hissəsidir (Белов М.Г., 2005).

Bütün sivil demokratik ölkələrdə uzun müddətdir ki, vergi nəzarəti sisteminin uğurla işləyir və geniş nəzarət orqanı şəbəkəsi mövcuddur. Üstəlik, hər bir ayrı ölkədə müxtəlif tarixi mərhələlərdə mövcud idarəetmə formasından, dövlət quruluşundan və siyasi rejimdən asılı olaraq, özünəməxsus metodlardan istifadə etməklə vergi nəzarəti özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idi. Vergi nəzarəti, dövlət maliyyə nəzarəti növlərindən biri olmaqla, fəaliyyətindən gəlir əldə edən təsərrüfat obyektlərinin fəaliyyət göstərdiyi ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edir. Vergi sahəsindəki ictimai münasibətlərin hazırkı inkişaf səviyyəsi və vergi

tənzimlənməsinin davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi, davam edən hüquqi dəyişikliklərin elmi təhlilinə və dövlətin öz maraqlarını həyata keçirmək üçün vergi güzəştlərinin həyata keçirilməsində istifadə etdiyi təşkilati və hüquqi mexanizmlərin anlaşılmasına ehtiyac olduğunu göstərir.

Vergi qanunvericiliyi vergitutmanın universallığı, bərabərliyi və ədalətliyinə əsaslanır. Vergilər iqtisadi əsaslandırılmaya malik olmalıdır. Azərbaycan Respublikasının ümumi iqtisadi məkanını pozan (xüsusən malların (işlərin, xidmətlərin) və pulların Azərbaycan Respublikasının ərazisində sərbəst hərəkətini birbaşa və ya dolayı yol ilə, və ya başqa bir şəkildə məhdudlaşdıran, və ya vergi ödəyicilərinin qanuni fəaliyyətinə mane olan) vergilərin tətbiq edilməsinə icazə verilmir. Əldə edilən mənfəətdən (gəlirdən) heç kim eyni tipli vergilərin ödənilməsinə məcbur oluna bilməz. Vergilərin arasında ayrışdırılıya yol verilə bilməz və ödəyicilər arasında dini, siyasi, etnik, ideoloji və ya digər mövcud olan fərqlər əsasında tətbiq oluna bilməz. Fərdi şəxslərin mülkiyyət və ya vətəndaşlıq vəziyyətindən və ya kapitalın mənşə yerindən asılı olaraq diferensiaslaşdırılmış vergi dərəcələrinin təyin edilməsi qadağan edilmişdir (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 2021).

Azərbaycan Respublikasının vergiləri müstəsna olaraq bu məcəllə ilə müəyyən edilir, dəyişiklik olunması və ya ləğv olunması bu məcəlləyə müvafiq şəkildə olunan dəyişikliklər vasitəsi ilə həyata keçirilir. Heç kim bu məcəllə ilə müəyyən edilmiş vergilərin xüsusiyyətlərinə malik olan və bu məcəllə ilə müəyyən olunmayan və ya bu məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydalardan başqa qaydalara uyğun olaraq müəyyən edilmiş vergiləri ödəməli deyil. Vergi sistemi elə səviyyədə qurulmalıdır ki, o sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətinə ödəyiciləri təşviq etməlidir.

Vergi qanunvericiliyindəki bütün ziddiyyətlər və anlaşılmaqlar vergi ödəyicisinin xeyrinə şərh olunur. Fiziki və hüquqi şəxslərə vergilərə dair normativ hüquqi aktlarla sərbəst şəkildə tanış olmaq şansı verilməlidir. Vergi nəzarəti

tapşırıqlarının icrası üçün lazımı məlumatları özündə cəmləşdirən informasiya dəstəyi sisteminin formalaşdırılması onun həyata keçirilməsinin ayrılmaz hissəsidir.

Xüsusi vergi rejimi müəyyən bir müddət ərzində vergilərin xüsusi hesablanması və ödənilməsi proseduru deməkdir. Müvəqqəti vergi rejimi, təbii fəlakətlərin, epidemiyaların, epizootiyaların, böyük ekoloji hadisələri və digər fəlakətlərin, həmçinin böyük iqtisadi ətraf mühətdə yaranan proseslərin təsiri nəticəsində iqtisadi vəziyyətdə baş verən ciddi dəyişikliklə əlaqədar olaraq müəyyən bir müddət üçün sahibkarlıq obyektlərinə tamamilə və ya bir qisminə tətbiq olunan vergilərin hesablanması və ödənilməsi üçün müvəqqəti bir prosedurdur.

Vergi uçotu sisteminin formalaşdırılması vergi uçotu reyestrləri, yəni vergi orqanları tərəfindən tövsiyə olunan forma və göstəricilər əsasında həyata keçirilə bilər. Dörd qeydiyyat qrupu mövcuddur.

Birinci qrup ilkin hesablamaların registrləridir, bunlar mənfəət vergisi bəyannaməsinin ayrı-ayrı sətirlərində əks olunmayan, lakin vergi bazasının hesablanması üçün zəruri olan ilkin göstəricilər formalaşdırmaq üçün istifadə olunur.

İkinci qrup, birdən çox hesabat dövrü üçün istifadə olunan mühasibat uçotu obyektləri haqqında sistemləşdirilmiş məlumatların formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuş vergi uçotu vahidinin dövlət reyestrləridir.

Üçüncü qrup, işgüzar sövdələşmələr haqqında sistemləşdirilmiş məlumatları formalaşdıran işgüzar əməliyyatların uçotu reyestrləridir.

Dördüncü qrup, vergi bəyannamələrinin birbaşa doldurulduğu hesabat məlumatlarının formalaşdırılması reyestrləridir.

Vergi orqanları tərəfindən tövsiyə olunan qeydlərin siyahısı tam formada deyil və vergi ödəyicisi tərəfindən genişləndirilə və ya dəyişdirilə bilər. Avtomatlaşdırılmış rejimdə olan müasir proqram vasitələri hər bir əməliyyatın, həm mühasibat uçotunu, həm də vergi uçotunu, eyni zamanda vergi qeydlərinin formalaşdırılmasını həyata keçirir.

Bu məlumat sistemindəki əsas məlumat mənbələrinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) vergi uçotu və vergi hesabatı məlumatları;
- 2) mühasibat məlumatları və mühasibat (malıyyə) bəyannamələri;
- 3) statistik uçot və hesabat məlumatları;
- 4) qeyri-mühasibat məlumatları: Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, vergilər haqqında Azərbaycan Respublikası subyektlərinin qanunları, bələdiyyələrin vergilər üzrə nümayəndə orqanlarının normativ hüquqi aktları, vergilərə dair ictimaiyyətə açıq statistik məlumatlar, təşkilatın mühasibat siyasəti və s.

Həll edilməli olan vergi nəzarəti tapşırıqlarının növündən asılı olaraq, onun təşkili məlumat sistemindən ayrı məlumatlar tələb edə bilər. AR Vergi Xidməti yoxlamalarının əməkdaşları əsas funksiyalarını həyata keçirmək məqsədilə vergi bəyannamələri və vergi ödəyicilərinin hesablamaları, habelə onların ödədikləri vergilər haqqında məlumatlar əsasında məlumat bazası təşkil edirlər. Eyni zamanda, vergi orqanlarının vergi yoxlamalarının bir hissəsi kimi təşkilatdan vergi uçotu aparmasını tələb etmək hüququ vardır (Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 2020).

Təşkilat vergi uçotu qaydalarını öz mühasibat siyasətində müəyyənləşdirməlidir. Vergi məqsədləri üçün mühasibat siyasətinin öyrənilməsi, vergi məlumatlarının vacib bir məlumat mənbəyi olmaqla, vergi nəzarətinin ayrılmaz mərhələlərindən biridir. Vergi məqsədləri üçün mühasibat siyasəti gəlir və xərclərin müəyyənləşdirilməsi, onların tanınması, qiymətləndirilməsi və paylanması, habelə vergi məqsədləri üçün digər zəruri olan proseslərin uçotu üçün Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi tərəfindən icazə verilən metodların (üsulların) məcmusudur. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi vergi ödəyicisinə fərdi vergilər üçün, məsələn, gəlir vergisi üzrə vergi bazasının formalaşdırılması variantlarını seçmək hüququ verir.

II FƏSİL. MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA VERGİ NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİNİN TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1 Müasir mərhələdə Azərbaycanda vergi nəzarətinin təşkili xüsusiyyətləri.

Vergi nəzarəti o zaman özünü göstərir ki, vergi ödəyicilərinin vergilərin və digər məcburi ödənişlərin hesablanması və ödənilməsinə nəzarət funksiyaları vergi nəzarəti subyektləri tərəfindən qanunvericiliyə və normativ aktlara uyğun şəkildə həyata keçirilir. Burada qeyd etmək lazımdır ki, vergi nəzarəti orqanlarının maliyyə və inzibati sanksiyaların tətbiqi olunması ilə bağlı olan məsələlərə məhkəmədən kənar baxılması hüququ vardır. Vergi nəzarətinin yüksək səviyyədə inkişaf etmədiyi vəziyyətdə, vergi qanunvericiliyinin isə təkmil olmadığı bir vəziyyətdə vergi ödəyicilərinin vergi orqanlarının qərarlarına, hazırkı vergi sisteminin qəbul edilməməsi ilə bağlı şikayətləri yaranır (Космынина Е.А., 2012).

Yoxlamaların həyata keçirilməsi departamentlərdə yaradılan vergi mərkəzlərinə həvalə edilir ki, bu zaman ödəyicilərə bildiriş göndərilir, könüllü şəkildə verilən bəyannamə öyrənilir. Bəyannaməni vergi ödəyiciləri gəlirlərinin böyüklüyündən asılı olmayaraq, təqdim etməlidirlər.

Vergi orqanı iki növ nəzarət həyata keçirir. Onlar yerlərə getmədən bəyannamələrlə iş aparırlar. Məlumat bazasında mövcud olan məlumatlar bəyannamədə təqdim olunan məlumatlarla müqayisə olunur, bu mərhələdə tez-tez fərqlər aşkar olunarsa bu halda müfəttiş vergi ödəyicisinə müraciət edərək vergi ödəyicisindən müvafiq izahat tələb edir. Səyyar nəzarət çox zaman gəlirin gizlədilməsi şübhəsi üçün ciddi səbəblər olan zaman həyata keçirilir. Yoxlanacaq olan müəssisənin seçimi bəzi meyarlarla həyata keçirilir, bu zaman ilk öncə potensial pozucular olan müəssisələr müəyyənləşdirilib, seçilir.

Vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinin qanun pozuntularının aşkarlanması nəticəsində vergi orqanları müəyyən sanksiyalar həyata keçirirlər. Sanksiyalar vergi ödəyicisinin qəsdən və ya qeyri-düşünülmiş davranışları olub-

olmamağından, vergi ödəyicisinin vergi orqanlarına kömək edib-etməməyindən asılı olaraq dəyişir. Sadə səhvlər aşkarlandığı hallar zamanı yumşaq cəzalar tətbiq olunur (Морозов В.В., 2012).

Bəzi inkişaf etmiş ölkələrin vergi orqanları işlərində tək cə öz imkanlarına, eyni zamanda əhali tərəfindən fəal köməyə əsaslanırlar. Məsələn əgər biz ABŞ təcrübəsinə müraciət etsək bu zaman görürük ki, hər hansısa bir vətəndaşda vergi qanunvericiliyinin pozulması ilə əlaqədar olaraq şübhə yaranırsa və ya vergi qanunvericiliyinin bəzi ödəyicilərin pozuntuları məlum olmuşdursa, bu haqda vergi orqanları məlumatlandırılır və ya müvafiq ünvana faks və ya poçt vasitəsilə məlumat göndərmək üçün müvafiq formanı doldururlar. Belə hallar baş verdiyi zaman vergi qanunvericiliyinin pozulmasında şübhəli bilinən şirkətin adı, vergi ödəyicisinin VÖEN-i, pozuntu faktının müvafiq şəkildə təsviri, gizlədilən gəlirin təxmin olunan məbləği, gəlirdən çıxılmaların təxmin olunan məbləği, endirim və ya güzəştlərin məbləği, vergi məbləğlərinin qaytarılması və s.göstərilir. Vergi ödəyicisinin qanun pozuntularını aşkar edən müəyyən könüllü şəxslər bu zaman verilən vergi məbləğinin 10% - ni təşkil edən mükafat ala bilirlər. Belə olan hallarda ərizəçi anonim qalması seçə bilər ki, bu da həmin şəxsin ərizəsinin yoxlanılması prosesinə heç bir təsir göstərmir (Kəlbəyev Y.A., Məhərrəmov R.B. və Rzayev P.Q, 2011).

Nəzəriyyədə vergidən yayınmanın dörd növü mövcuddur:

- mənəvi
- siyasi
- iqtisadi
- texniki

İlk öncə vergidən vergidən yayınmanın mənəvi səbəblərindən danışsaq deyə bilərik ki, vergidən yayınmanın mənəvi səbəblərinin ümumi şəkildə mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bir çox vergi ödəyiciləri özlərinin vergilərə qarşı durmaq hüququna malik olduqlarını hesab edirlər, bu isə həmin vergi ödəyicilərinin fikrincə, vergi yükünün ağırlığına ciddi motivasiya verir. Müəyyən hallarda dövlət tərəfdən

vergilər köməylə formalaşan büdcədən maliyyələşmə vasitəsilə reallaşdırılan ictimai tələbat ödəyicilər tərəfindən obyektiv reallıq şəkilə dərk olunmur.

Vergidən yayınmanın siyasi səbəbləri özündə iqtisadi siyasətin istiqamətlərini müəyyənləşdirərkən xərclərin lobbiçilik tendensiyalarını əhatə etməsini əks etdirir. Vergidən yayınmanın iqtisadi səbəb isə öz növbəsində vergi ödəyicisinin vergidən yayınma hallarında əldə etdiyi mənfəəti təşkil edir.

Vergidən yayınmanın texniki səbəblərinin mahiyyəti vergi qanunvericiliyinin qarışıqlığı və mürəkkəb olmasından ibarətdir. Vergitutmanın texniki mürəkkəbliyinin mövcudluğu vergilərin hesablanması zamanı ödəyicinin qanunu pozmadan ödənişini çətinləşdirən səbəblərdən biridir.

Aydın olduğu kimi, vergidən yayınmağın səbəbləri çoxdur, amma dövlətə çatacaq vergi ödənişlərinin ödənilməsindən yayınmanın qarşısını almaq lazımdır və burada dövlətin vergi nəzarətinin rolu çox böyükdür (Mорозов B.B., 2012).

Vurğulamaq lazımdır ki, vergi nəzarətinin təşkili vergi nəzarətinin düzgün və qaydasında həyata keçirilməsini müəyyənləşdirən baza müddəaları olan prinsiplərin məcmusuna əsaslanır. Həmin prinsipləri vergi nəzarəti orqanları vergi sfreasında nəzarət tədbirlərinin reallaşdırılması anında rəhbər tutmalıdırlar.

Qeyd olunan prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Qanunçuluq prinsipi.

Qanunçuluq prinsipi qanunvericilik göstəricilərinə və onlara əsaslanan digər hüquqi aktların göstəricilərinə ciddi şəkildə riayət olunmasını nəzərdə tutan bir prinsipdir. Başqa sözlə desək, vergi nəzarəti çərçivəsində istənilən bir hərəkət qüvvədə olan qanunvericiliyə əsaslanaraq həyata keçirilməlidir.

2. Hüquqi bərabərlik prinsipi.

Ümumiyyətlə bu prinsip vergilərin ayrı-seçkilik xarakterli olmaması və eyni zamanda sosial, irqi, milli, dini və digər bu və ya digər formada olan meyarlara müvafiq olaraq müxtəlif şəkildə tətbiq oluna bilməməsini özündə əks etdirir.

3. İnsan və vətəndaşların hüquqlarına riayət edilməsi prinsipi.

İnsan hüquq və azadlıqlarının konstitusiyaya uyğun ən ali dəyər olduğuna görə vergi nəzarətini icra etmək səlahiyyətinə malik orqan və şəxslər vergi ödəyicilərinə vergi nəzarətini həyata keçirərkən düzgün və diqqətlə yanaşmalı, vergi ödəyicilərin şərəf və ləyaqətini alçaltmamalıdır.

4. Aşkarlıq prinsipi.

Aşkarlıq prinsipi hər bir təşkilatlar və vətəndaşlara görə həm açıq və əlçatan dövlət orqanlarının fəaliyyəti, həm də informasiyaların əldə olunması deməkdir.

5. Məsuliyyət prinsipi.

Məsuliyyət prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada qanun pozuntusunu törədən şəxsə məsuliyyət tədbirləri tətbiq olunur. Vergi nəzarəti zamanı vergi nəzarəti həyata keçirilən sənədlərdə qanun pozuntularının müəyyən edilməsi bu hallara misal olaraq göstərilə bilər.

6. Hüquqların qorunması prinsipi.

Hüquqların qorunması prinsipinin isə mahiyyəti özündə ödəyicilərin hüquqlarının müdafiəsinə vergi münasibətlərinin inkişafının hər bir mərhələsində, eyni zamanda vergi nəzarət tədbirlərinin icra olunmasında zəmanət verilməli olduğunu əks etdirir. Nəzarət olunan müəssisələrin və ya şəxslərin nəzarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin hər bir mərhələsində vergi orqanlarının hərəkətlərindən şikayət edə bilmək hüquqları vardır (Sadıqov T.Ə və Rzayev İ.M., 2014).

2.2. Büdcəyə vergi daxilolmalarının və ödəmələr üzrə borcların təhlili

Son illərdə büdcəyə vergi daxilolmalarının artımının təmin edilməsi, vergi uçotunun düzgün təşkil edilməsi, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi və bu sahədə həyata keçirilən islahatlar, eyni zamanda vergi nəzarətinin həyata keçirilməsinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində aparılan işlər öz nəticəsi kimi “kölgə iqtisadiyyatı” nda cəmlənən dövriyyələrin şəffaflaşdırılmasına gətirib çıxarmışdır. Son dövrlərdə aktiv vergi ödəyicilərinin, eyni zamanda ƏDV ödəyicilərinin artımına nail olunmuşdur. Bununla yanaşı, qeyri-dövlət sferasında bağlanan əmək müqavilələrinin sayının artımına, könüllü bəyanətmə tempinin

artımına nail olunmuşdur. İqtisadiyyatımızın fərqli sahələrində dövriyyələrin yüksək dinamikası büdcəyə vergi daxilolmalarının yüksək artımına səbəb olmuşdur. Nəticə olaraq, vergi daxilolmalarının müəyyən növləri üzrə yüksək artım templəri nəzərə çarpmışdır (<https://www.taxes.gov.az/az/post/864>, 2020).

Cədvəl 1: 2020-ci il Dövlət büdcəsinə daxil olan vergi mənbələri

Gəlirlərin mənbələri	Məbləğ (min manatla)
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	1 130 000,0
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi	2 267 700,0
Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	40 000,0
Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	186 000,0
Əlavə dəyər vergisi	4 598 400,0
Aksizlər	936 400,0
Sadələşdirilmiş vergi	341 000,0
Yol vergisi	121 000,0
Mədən vergisi	129 500,0

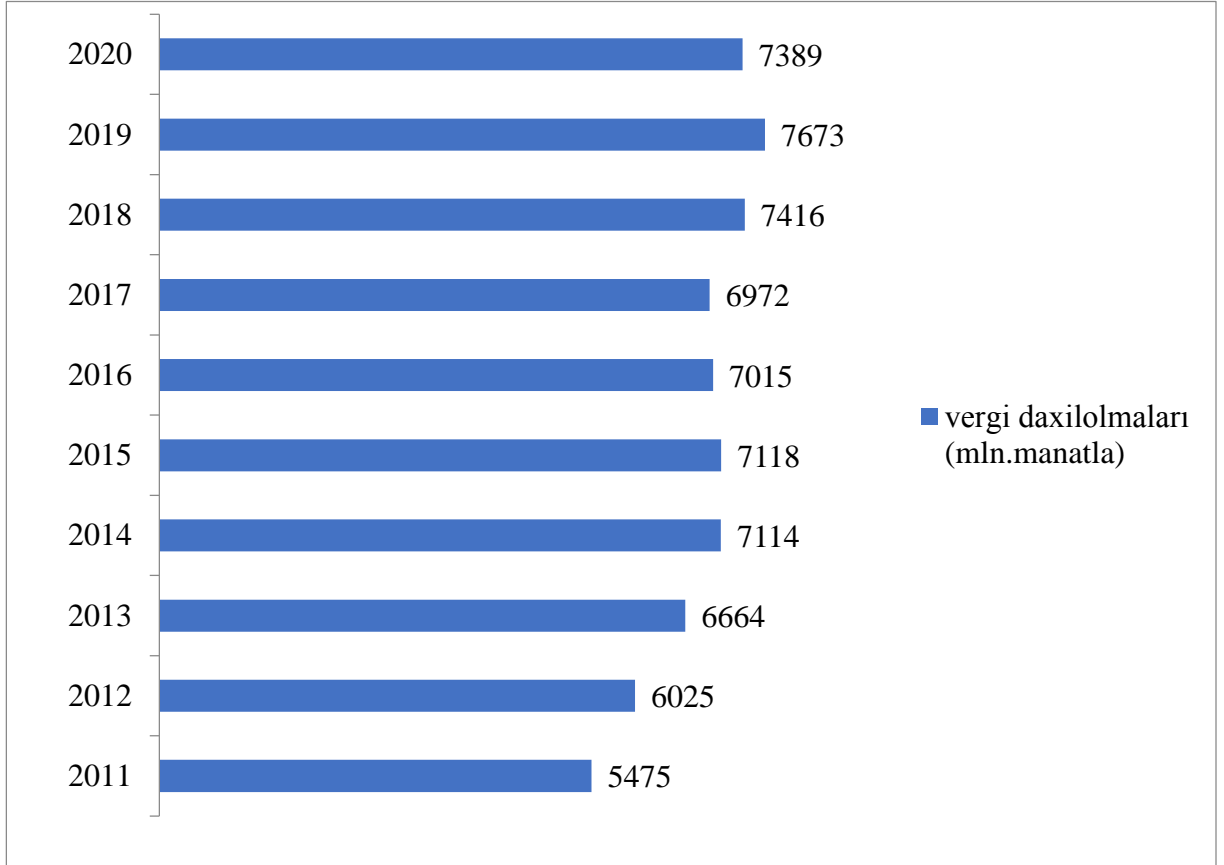
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi / Vergi növləri üzrə

(<http://e-qanun.az/framework/43943>, 2020)

Cədvələ nəzər saldıqda onu qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlarda aktiv vergi ödəyicilərinin sayında yaranan artım nəticəsində bir çox ayrı ayrı vergi növlərində də eyni zamanda artım müşahidə olunmuşdur. Xüsusilə, ƏDV ödəyicilərində artım dinamikası daha yüksək səviyyədə olmuşdur.

Qrafik 1: Son on ildə müşahidə olunan vergi daxilolmaları

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti / daxilolmalar (<https://www.taxes.gov.az/az/page/dovlet-budcesine-vergi-ve-sair-daxilolmalar>, 2021)

Qrafiqdən də aydın olduğu kimi, vergi daxilolmalarının həcmində illər ərzində artma və azalmalar müşahidə olunmuşdur. Son illərdə əvvəlki illərlə müqayisədə kəskin artımların əsas səbəbi kimi həyata keçirilən bəzi iqtisadi islahatlar, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan bir çox addımları göstərmək olar. Bu sahədə proitet istiqamət vergi daxilolmalarının həcmində neft sferasından daxilolmaların azaldılması, qeyri-neft sferasının sürətli inkişafına nail olunması nəticəsində qeyri-neft sektorundan daxilolmaların həcmnin artırılmasıdır.

Vergi sahəsində icra olunan islahatların, bu sferada qəbul olunan qərarların müsbət təsiri özünü büdcəsinin proqnozunun icrasında təzahür edir.

Cədvəl 2: Vergi daxilolmalarının icra faizləri

İllər	2019-cu il		2020-ci il	
	İcra	İcra faizi	İcra	İcra faizi
Göstəricilər				
Məbləğ(mln.manatla)	7672,6	108,8	7338,6	102,7

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti
(<https://vergiler.az/news/economy/11837.html>, 2020)

2020-ci ildə Azərbaycan Respublikası Dövlət Büdcəsinin mədaxili 24 milyard 679,2 milyon manat təşkil etmişdir. Bu da 24 milyard 124 milyon manat proqnoza qarşı 102,3 faiz icra olduğunu göstərir. Bu göstərici 2019-cu il ilə müqayisədə 0,6 faiz çoxdur.

İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin xətti ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Büdcəsinə 7 milyard 387,2 milyon manat köçürülmüşdür. Bu göstərici proqnozla müqayisədə 197,2 milyon manat artıqdır. Başqa sözlə desək proqnozla müqayisə edildikdə 0,6 faiz artım müşahidə olunmuşdur. Yuxarıda qeyd olunan vəsaitin 5 milyard 585,1 milyon manatı qeyri-neft sferasından daxilolmalar hesabına formalaşmışdır. Proqnozla müqayisədə 185,1 milyon manat artım müşahidə olunmuşdur. Yəni proqnozla müqayisədə bu göstərici 3,4 faiz çoxdur. 2020-ci ildə qeyd olunan bu göstərici ötən illə müqayisə edildikdə isə 153,1 milyon manat artıqdır. Yəni bu göstərici 3 faiz çoxdur (<https://vergiler.az/news/economy/11837.html>, 2020). Ümumi daxili məhsulun həcmnin azaldılması vəziyyətində daxilolmaların ümumi daxili məhsuldakı xüsusi çəkisi artmışdır. Bu artım 10,2 faiz olmuşdur.

Cədvəl 3: qeyri-neft-qaz sektorunun fəaliyyət sahələri üzrə vergi daxilomalari (min.manat)

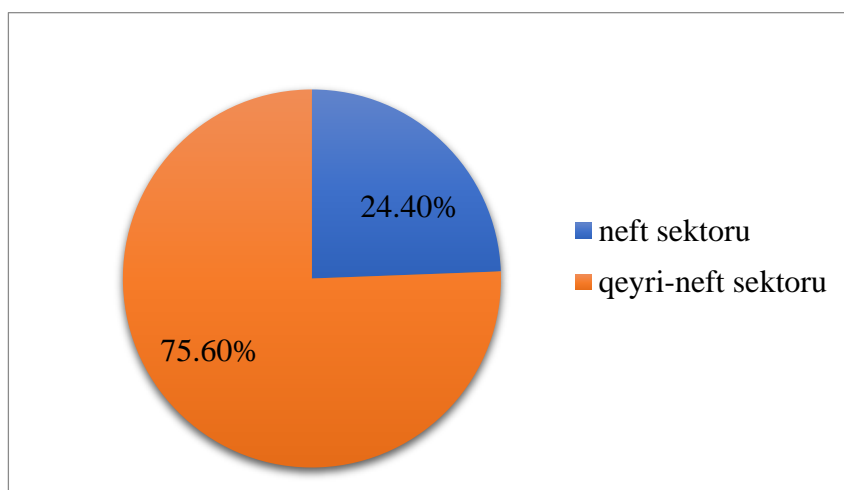
Fəaliyyət sahələri	Qeyri-neft sektoru üzrə vergi daxilomalari		Artım-azalma
	2018 (yanvar-may)	2019 (yanvar-may)	2019 (yanvar-may)
Cəmi	1.866,6	2.166,3	16,1%
Sənayə	554,4	560,9	1,2%
Xidmət	280,4	343,9	22,6%
Tikinti	313,0	342,9	9,6%
Ticarət	210,1	238,1	13,3%
Rabitə	92,0	129,4	40,6%
Nəqliyyat	108,9	137,3	26,1%
Bank və sığorta	121,4	180,2	48,4%
Kənd təsərrüfatı	3,0	3,1	6,1%
Digər	183,4	230,4	25,6%

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti

(<https://www.taxes.gov.az/az/post/779>, 2019)

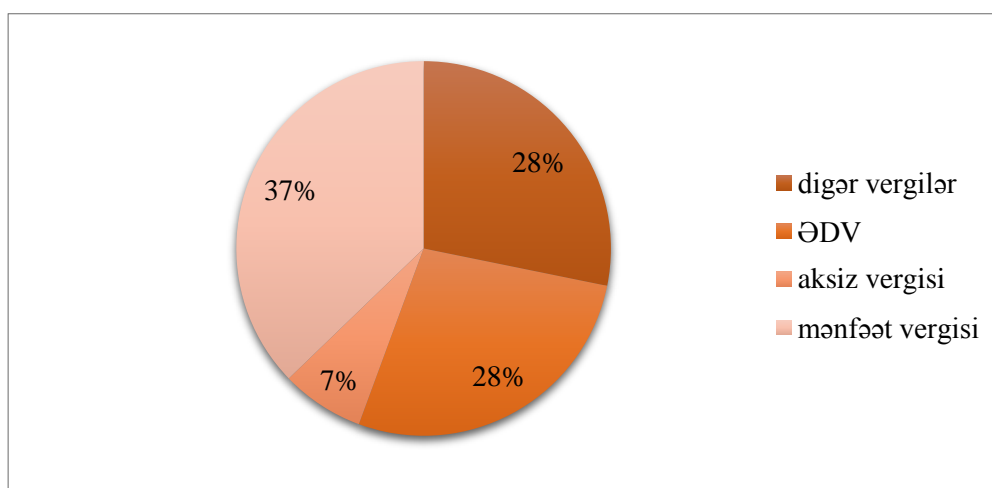
Vergi daxilolmalarında daha yüksək artım dinamikası nəqliyyat sektorunda, xidmət sahəsində, tikinti sektorunda, rabitə sektorunda, bank və sığorta sahəsində, ticarət sferasında, eyni zamanda pərakəndə ticarət sferasında nəzərə çarpmışdır (<https://www.taxes.gov.az/az/post/779>, 2019).

Qrafik 2: Neft və qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmalar

Son zamanlarda dünya enerji bazarlarında qiymət enişləri müşahidə olunur. Eyni zamanda hasilatın azalması neft-qaz sahəsi üzrə vergi daxilolmalarında azalmaya gətirib çıxarmışdır. Bu azalma 20,6 faiz təşkil edir. Neft- qaz sahəsi üzrə vergi daxilolmalarında azalmaya baxmayaraq, bu azalma qeyri-neft-qaz sahəsi üzrə vergi daxilolmaları ilə kompensasiya olunmuşdur. 2020-ci ilin nəticələrinə əsasən bu sahədən daxilolmalar 5,6 milyard manat həcmində olmuşdur. Bu da qeyri-neft-qaz sferası üzrə daxilolmalarda 3,3 faiz artım deməkdir. Qeyri-neft-qaz sferasının bir çox fəaliyyət sahələrindən daxilolmalarda artım tendensiyası öz əksini tapmışdır (<https://www.taxes.gov.az/az/post/779>, 2019).

Qrafik 3: Daxilolmalarda tədiyyə növlərinin xüsusi çəkisi 2019 (yanvar-may)

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti
(<https://www.taxes.gov.az/az/post/779>, 2019)

İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidmətinin xətti ilə Azərbaycan Respublikası Dövlət Büdcəsinə daxil olan vergilər üzrə qeyri-neft sahəsində vergi daxilolmalarında yüksək artım dinamikası xüsusilə ƏDV, aksiz, mədən vergisi, mənfəət vergisi, əmlak vergisi və s. istiqamətlərdə müşahidə olunub. Təsadüfi

deyilki illər ərzində vergi daxilolmalarının həcmində yüksək artım dinamikası məhz ölkəmizin bu istiqamətdə atdığı effektiv addımların təzahürüdür.

Respublikamızda son dövrlərdə fiskal dayanıqlığın artırılması istiqamətində atılan əsaslı addımlardan bəzisi olaraq, qeyri-neft sektorunun inkişafı, “kölgə iqtisadiyyatı” ndan leqallaşmaya effektiv keçidin təmin olunmasını göstərə bilərik. Eyni zamanda müasir dövrdə “Vergi Məcəlləsinə” edilən dəyişikliklər hər bir vergi ödəyicisinə bərabər şəraitin yaradılması, vergi yükünün asanlaşdırılması və s. Bu kimi məqsədləri özündə əks etdirir. Son dövrlərdə həyata keçirilən vergi islahatlarının bəzisi olaraq aşağıdakıları misal çəkmək olar:

- heyvandarlıq və quşçuluq təsərrüfatlarının inkişaf etməsi məqsədilə istifadə olunan yem satışı üzrə dövriyyələrin ƏDV-dən azad olunması;
- yeni nəsil nəzarət- kassa aparatı üzrə həyata keçirilən xərcləmələrin vergi öhdəlikləri ilə əvəz edilməsi.

Bu kimi həyata keçirilən islahatlar vergi dərəcələrinin azaldılması fonunda vergi daxilolmalarını artımına səbəb olur. Bu asılılığa ədəbiyyatda “Laffer əyrisi” deyilir. Bu onu izah edir ki, vergi dərəcələrinin yəni vergi ödəyicilərinin vergi yükünün artırılması deyil, azaldılması büdcəyə daxil olan vergilərin artmasına gətirib çıxarır. Çünki iqtisadi mühitdə heçkimə “imtiyaz” tanınmaması, məcbur etmədən könüllü prinsipə keçid iqtisadiyyatı inkişaf etdirir. Bu inkişaf rəqabət mühitini şəffəfləşdirilmasına gətirib çıxarır. Beləliklə respublikamızda ədalətli vergi rejiminin təmin olunmasına nail olunur. Bu sayədə həm rəqabət həm də iqtisadi artım güclənir. Bunun nəticəsi kimi vergi bazası genişləndirilir. Vergi ödəyicisinin ədalətliyə inamının artımı onun vergi intizamının artmasına gətirib çıxaraq. Çünki vergi ədalətə bağlı olan bir anlayışdır (<https://vergiler.az/news/economy/6226.html>).

Vergi borclarında müəyyən dövrlər üzrə yaranan artım sosial-iqtisadi şəraitdən asılı olmuşdur. Bəzi dövrlərdə iqtisadiyyatda yaranan böhran halları vergi ödəyicilərinin vergi öhdəliklərini ödəmə qabiliyyətinin azalmasına gətirib

çıxarmışdır. Son illərdə vergi borcu üzrə müəyyən qanunvericilik aktları qəbul olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə vergi borcları və onların yaranma istiqamətlərinə marağ yüksəlmişdir.

Borcun yaranma səbəbi borclu olan şəxsin borc mükəlləfiyyətinin icrasının yubadılması və ya natamam həcmdə icrası edilməsidir. Vergi borcu vergi ödəyicisinin qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada müəyyən edilmiş vəzifələrinin reallaşdırılmasının vacibliyi ilə ifadə edilmiş vergi vəzifəsidir. Vergi borcu vergi vəzifəsinin yerinə yetirilməsinin gecikdirilməsi və ya natamam vəziyyətdə yerinə yetirilməsi halında mükəlləfiyyətli olan vergi ödəyicisinin qanunsuz edilən hərəkətinin yekun nəticəsidir.

Dövlətlər daim hesablanan vergi məbləğlərində vergi borclarının həcmnin azaldılması istiqamətində islahatlar həyata keçirirlər. Vergi borclarının azaldılması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilərkən ilk öncə onun yaranma səbəblərini araşdırmaq daha məqsədə uyğundur. Vergi öhdəliklərinin vergi ödəyiciləri tərəfindən düzgün və zamanında yerinə yetirilməməsinin səbəbləri müxtəlifdir. Bu səbəblərə vergi ödəyicilərinin müəyyən maliyyə vəziyyətlərinin pisləşməsi və ya öz büdcə qarşısında öhdəliklərini yetirməli olduqları vəsaitləri başqa yerlərə yönləndirilmələri aiddir. Borcların daha düzgün formada idarəsi üçün, başlıca olaraq, borcların düzgün analizlər aparılaraq seqmentləşdirilməsi vacibdir. Aparılan təhlillər kömək edir qərara alınsın ki, vergi borclarının əldə olunması üçün məcburi tədbirlər həyata keçirilməli, yoxsa bu məsələ hüquq müstəvisinə çıxarılmalıdır. Vergi borclarının dövlət büdcəsinə axını üçün beynəlxalq təcrübədə istifadə edilən bəzi metodlardan ölkəmizdə də istifadə olunur.

Cədvəl 4: Vergi borclarının həcmi (mln. manat)

İllər	Cəmi borc məbləği	Əsas vergi borcu	Cəmi borcda xüsusi çəkisi, %-lə	Maliyyə sanksiyaları	Cəmi borcda xüsusi çəkisi, %-lə
01.01.2005	1071.0	653.0	61.0	78.5	7.3
01.01.2006	2010.0	1410.8	70.2	101.6	5.1
01.01.2007	1933.9	1456.7	75.3	5.5	0.3
01.01.2008	2702.2	1804.4	66.8	109.7	4.1
01.01.2009	4151.1	2438.3	58.7	163.2	3.9
01.01.2010	5465.1	2842.3	52.0	281.7	5.2
01.01.2011	3847.3	2485.1	64.8	317.2	8.2
01.01.2012	3089.2	1629.4	52.8	370.4	12.0
01.01.2013	1260.1	1127.5	89.5	132.6	10.5
01.01.2014	8612.5	8591.5	99.8	21.0	0.2
01.01.2015	6930.8	6907.6	99.7	23.2	0.3

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti (<http://www.taxes.gov.az>)

Cədvəldən də görüldüyü kimi illər ərzində vergi borclarının həcmində artım müşahidə olunur. Baxmayaraq ki, vergi borclarının həcmində və əsas vergi borcunun artımı müşahidə olunmuşdur, lakin maliyyə sanksiyalarına görə ödənilən cərimələrin həcmi azalmışdır.

Vergi borclarının əldə olunmasının effektivliyinə nail olunması üçün ilkin müdaxilə olunması zəruridir. Vergi borclarının yaranması müddəti nəqədər əvvəlki zamana dayanarsa, onun əldə olunması prosesi məhz bir o qədər çətin olur. İlkin mərhələdə vergi ödəyicisinin operativ şəkildə məlumatlandırılması prosesilə vergi borclarının həcmnin azaldılmasına nail olunması mümkündür. Respublikamızda

son dövrlərdə məhz bu istiqamətdə əsaslı addımlar atılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidmətində tətbiq olunan müasir informasiya və telekommunikasiya vasitələri vergi ödəyicilərinin operativ şəkildə məlumatlandırılmasına son dərəcə yüksək səviyyədə şərait yaradıb. Bundan başqa olaraq, öz öhdəliklərini düzgün və zamanında yerinə yetirməyən problemləli vergi ödəyiciləri vergi orqanlarına dəvət olunur. Bu zaman borcları, onların baş vermə səbəbi və borcların əldə olunmayacağı zamanı həyata keçiriləcək tədbirlər haqqında vergi ödəyicilərinə izahat yazılır. Son dövrlərdə vergi borclarının məcburi silinməsi sahəsində qanunvericiliklə nəzərdə tutulan prosedurların tətbiqi, bildirişlərin, sərəncamların, əmlakın inventarlaşdırılmasının paylanması, göstərilən əmlakın açıq ixtisaslaşdırılmış auksionlarda (hərraclər) satılması, eləcə də digər tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı məhkəmələrə müraciətlər daxil olmaqla davam etmişdir (Мамедов Ф.А.,2001).

Son illərdə vergi borclarının məcburi silinməsi sahəsində kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini artırmaq üçün yaradılan mexanizm əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirilmişdir və yığılmış vergi borcları hesabına tutulmuş əmlakın auksionlarda (hərrac) satılması prosesi sadələşdirilmişdir. Bundan əlavə, kompyüter informasiya sisteminin köməyi ilə, vergi borclarının qruplaşdırılması və vergi ödəyicilərinə bildirişlərin göndərilməsi prosesi avtomatlaşdırıldı. Respublikanın vergi sisteminin müasirləşdirilməsi vergi xidmətləri sahəsində bir sıra yeniliklərə gətirib çıxarır. Nəticə etibarilə, bu mövzu paylama və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirmək məqsədi ilə dövlət maliyyə nəzarətini nəzərdə tutur. (Аббасов В., 2010).

2.3.Vergi nəzarətinin nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi

Vergi nəzarətini həyata keçirən qurumların vəzifələrindən ən mühümü vergilərin yalnızca fiskal tədbirlərlə yox, eyni zamanda vergi ödəyicilərinin bu sahədə savadlılığının artırılması hesabına toplanmasına nəzarətin həyata keçirilməsinin təmin edilməsidir. Bu vəzifənin düzgün həyata keçirilməsi üçün vergi

nəzarətini həyata keçirən orqanlar müasir informasiya texnologiyalarından istifadə olunması nəticəsində effektiv və səmərəli nəzarət metodları hazırlamışlardır (Zulk.O., 2018).

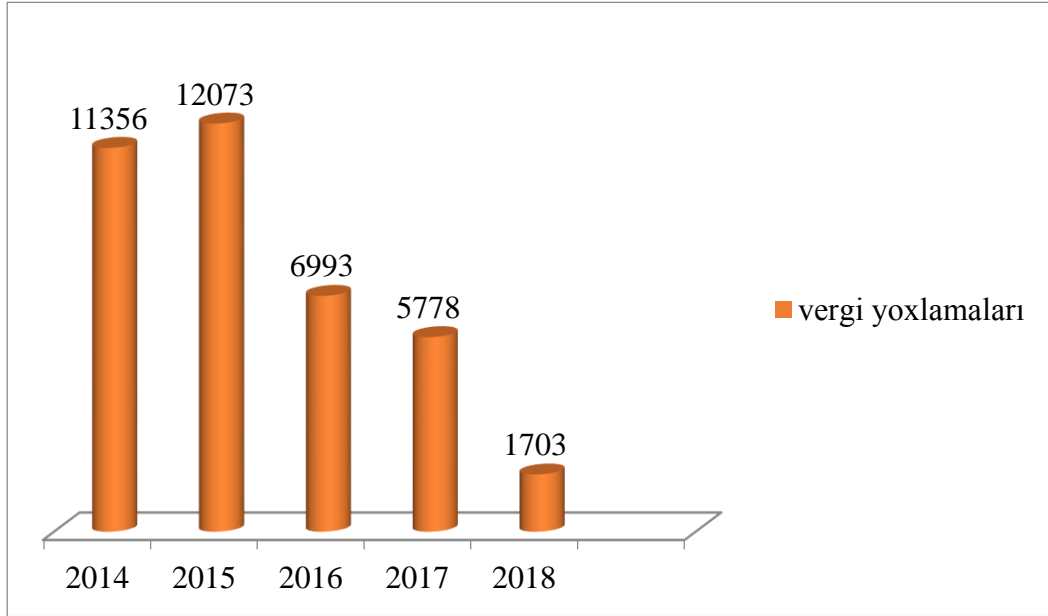
Vergi ödəyicilərinin fəaliyyətinin monitoring, nəzarəti qanunpozuntularının profilaktikasına yönəldilmişdir. Bu proses zamanı pozuntu halları aşkar edildikdə, həmin monitoringi həyata keçirən qurumlar tərəfindən cərimə sanksiyaları həyata keçirilmədən öncə nəzarət həyata keçirilən subyektlərə bu pozuntu hallarının aradan qaldırılması üçün yazılı şəkildə tövsiyələr verilir. Əgər verilən tövsiyələr nəzarət alınmazsa və yenidən pozuntu halları aşkar edilərsə inzibati sanksiyalar tez bir şəkildə həyata keçirilə bilər.

Müasir dövrdə vergi nəzarət fəaliyyəti vergi qanunvericiliyinin minimum səviyyədə pozulacağı hala gəlib çıxmasına, vergitutma sisteminin müəyyən dərəcədə sadələşdirilməsinə yönəldilmişdir (<https://www.taxes.gov.az/files/2/jurnal/AVJ2019N138.pdf>).

Nəzarət tədbirlərinin təkmilləşdirilməsi vergi nəzarətinin əsas məqsədlərindən biridir. Bu məqsədlə həyata keçirilən tədbirlər artırılmalıdır, bu kimi tədbirlərin həyata keçirilməsi mühasiblərin təsadüfi etdikləri yalnışların ehtimalını aşağı salınmasına şərait yaradacaqdır. Vergi qanunvericiliyinin pozulması halları qəsdən və ya qərəzsiz şəkildə ola bilər. Bu bölgünün düzgün müəyyənləşdirilməsi olduqca çətin və problemlidir. Zəruri hal ondan ibarətdir ki, pozuntu hallarının təbiətindən asılı olaraq məsuliyyət tədbirləri fərqləndirilməlidir. Bu məsələ vergi intizamının artırılması nöqtəyi-nəzərindən olduqca vacibdir.

Vergi nəzarətinin nəticəliliyi ilə bağlı olaraq bəzi statistik göstəricilərə nəzər salaraq. İlin 1-ci rübündə aparılmış yoxlamaların sayına nəzər salsaq görərik ki, bir öncəki il ilə müqayisədə bu göstərici 86,9% olmuşdur. başa çatdırılmış olan yoxlamalara gəldikdə görünür ki, 75,2% azalmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir yoxlamaya düşən dövriyyə göstəricisi isə ötən dövrlə müqayisə edildikdə 47.7% artıb (<https://vergiler.az/news/taxes/11865.html>).

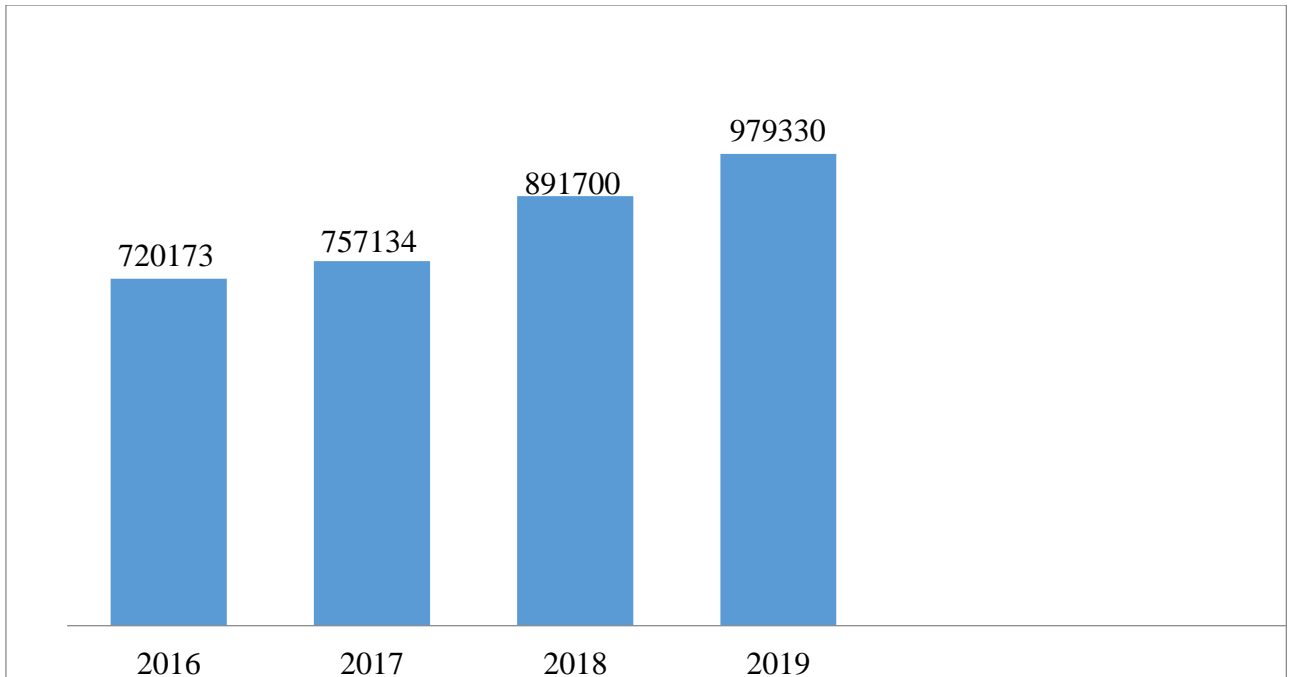
Qrafik 4: Vergi yoxlamaları

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti (<https://vergiler.az/news/taxes/4536.html> ,2019)

Cədvəldən də aydın görüldüyü kimi illər ərzində vergi yoxlamalarının sayı kəskin azaldılmışdır. Vergi yoxlamalarının sayının azalması öz növbəsində vergi ödəyicilərinə müsbət təsir göstərmişdir.

Qrafik 5: Vergi ödəyicilərinin sayı

Mənbə: İqtisadiyyat yanında Dövlət Vergi Xidməti (<https://www.taxes.gov.az/az/post/603>)

İllər ərzində vergi qeydiyyatına alınan vergi ödəyicilərinin sayına nəzər saldıqda görürük ki, yüksək artım dinamikası öz əksini tapmışdır. Buna səbəb kimi, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən islahatları, vergi sahəsində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqinin güclənməsi və s. bu kimi həyata keçirilən tədbirləri göstərə bilərik.

III FƏSİL. VERGİ NƏZARƏTİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN ARTIRILMASI YOLLARI

3.1. Vergi nəzarət mexanizmlərinin vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasına təsirinin proqnozlaşdırılması

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi böyük iqtisadi və hüquqi sistemidir. İqtisadi, təşkilati və tənzimləmə strukturuna malikdir.

Bu sistemin iqtisadi əsasını Rusiya və xarici müəssisələr, təşkilatlar, həmçinin hüquqi şəxs yaratmadan iqtisadi fəaliyyət göstərən şəxslər təşkil edir. Bütün bu şəxslər iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində və şöbələrində iqtisadi fəaliyyətlə məşğul ola bilərlər. Vergi qanunvericiliyində iqtisadi baza vergi sistemini və xüsusi vergi rejimlərini obyektiv şəkildə müəyyənləşdirən bir sıra vergi tutulan obyektlər və bir sıra vergi ödəyiciləri ilə təmsil olunur.

2006-cı ildə Vergilər Nazirliyi Avtomatlaşdırılmış Vergi Məlumat Sistemindən istifadə etməyə başladı. 2007-ci ildə elektron bəyannamələr sistemi tətbiq olunmağa başladı və 2012-ci ilə qədər bütün bəyannamələrin 90% -i elektron şəkildə göndərilməyə başladı.

Elektron audit üsurləri hal-hazırda neft, bankçılıq və ticarət sektorlarındakı müəssisələrin maliyyə hesabatlarının təhlilində istifadə olunur. Azərbaycanda elektron auditin tətbiqi ilə bağlı twinning layihəsinin icrasına 2011-ci ilin mart ayında başlanılmışdır. Hollandiyanın Vergi İdarəçiliyi bu sistemi tətbiq edərkən Vergilər Nazirliyinə məsləhətçi kimi çıxış edir. Layihənin dəyəri 1 milyon avrodur və Avropa Komissiyası tərəfindən maliyyələşdirilir. Twinning (T), Avropa İttifaqına (Aİ) üzv olan dövlətlərin səlahiyyətliləri ilə faydalanan dövlətlər arasında institusional inkişaf və texniki əməkdaşlıq formasıdır. “Twinning” sözü İngilis dilində “a twin” - “əkizlər” sözündən götürülmüşdür və ümumiyyətlə birgə əməkdaşlığı xarakterizə etmək üçün istifadə olunur (Гусева Т.А., 2012).

Twinning layihəsinin məqsədi, dövlət idarələrinin inzibati fəaliyyətinin, onların strukturunun, insan resurslarının və idarəetmə qabiliyyətinin yaxşılaşdırılmasına və gücləndirilməsinə kömək etməkdir ki, bu da Aİ

qanunvericiliyinin ümumi orqanı olan *acquis communautaire*-nin yaxınlaşdırılmasına töhfə verməlidir.

Layihələr çərçivəsində konsaltinq, təlim, təhsil turları, təcrübə və digər tədbirlər kimi fəaliyyətlər həyata keçirilir.

T layihəsinin tətbiqi 1998-ci ildə Avropa Komissiyası tərəfindən Aİ genişləndirilməsi olaraq istifadə edilməyə başlandı. Bu, iki qanunvericiliyi, yəni Aİ və AB-ni birləşdirmək üçün yaradılmışdır.

Bu sənəd faydalanan dövlət qurumu ilə Aİ-na Üzv olan Dövlətinin tərəfdaşı arasında əməkdaşlığı müəyyənləşdirir. Layihənin hazırlanması və həyata keçirilməsi paritet əsasda həyata keçirilir. Layihənin müəyyənedici xüsusiyyəti dövlət tənzimləməsinin müəyyən bir sahəsində müəyyən təcrübə mübadiləsidir. Belə mübadilə Aİ norma və standartlarını milli qanunvericiliyə inteqrasiya etmək, bilik və təcrübələri ötürmək, eyni zamanda misilsiz milli təcrübə əldə etmək məqsədi ilə həyata keçirilir.

Twinning layihələri digər yardım növlərindən fərqli olaraq birtərəfli dəstək verən klassik texniki yardım deyil, ilk növbədə müəyyən problemləri birlikdə həll etməyə yönəlmişdir. Layihə rəhbərlərinin - hər iki ölkənin yüksək səviyyəli dövlət qulluqçularının vəzifəsi olan konkret nəticələrə sahib olmalıdır.

Hər bir layihədə Aİ adından bir menecer və daimi bir məsləhətçi (Resident Twinning Adviser - RTA) xidmət göstərir. AB ayrıca iki əsas vəzifəni müəyyənləşdirir: layihə meneceri və daimi məsləhətçinin tərəfdaşı. RTA, Aİ-nin üzvü olan bir dövlətin səlahiyyətli orqanı və ya müəyyən edilmiş orqanı tərəfindən layihənin bütün müddəti ərzində, yəni ən azı 6 ay ərzində faydalanan qurumda (və ya digər tərəfdaş orqanında) layihənin icrası üzərində işləmək üçün təyin olunur. Hər iki tərəfin menecerləri layihənin ümumi istiqaməti və kordinasiyası üzrə məsuliyyət daşıyır. Nəticə, layihənin iş planında (iş sahəsi) yazılmış əvvəlcədən planlaşdırılmış və hesablanmış tədbirlər sayəsində əldə edilir.

Aİ AB rəhbərliyi tərəfindən layihəyə əsas töhfə yeni Aİ AB, namizəd ölkələri və potensial Aİ namizədlərinin dövlət orqanlarında *acquisitions*in həyata keçirilməsinə

dair qısa və orta müddətli ekspert-praktiklər qrupudur. İştirak edən mütəxəssislər xüsusi məsləhətçilər deyil, dövlət işçiləri və ya Aİ Parlamentinin səlahiyyətli orqanlarını təmsil edirlər. Twinning layihələri çərçivəsində tərəfdaşlıq təklifləri yalnız keyfiyyətlərinə görə qiymətləndirilir və seçimin özü xüsusi prosedura əsasən aparılır.

Twinning layihələrinin əksər icraçıları konsaltinq şirkətləri ilə müqayisədə daha az təcrübəsi olan, lakin daim bu cür layihələrlə işləyən, bu sahədəki peşəkarlıqlarını artıran qeyri-kommersiya təşkilatlarıdır. Yerli mütəxəssislər layihələrə cəlb olunmadığı üçün kadr çatışmazlığı kifayət qədər ümumi problemdir. Beləliklə, Twinning layihəsi dövrü, layihənin özünün hazırlanması və həyata keçirilməsi üçün əhəmiyyətli dərəcədə insan resursları və iş vaxtı tələb edir.

Layihə 6 tərkib hissəsindən ibarətdir:

- elektron auditin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan qanunvericilik bazasının hazırlanması;
- proqram təminatının seçilməsi;
- elektron auditin məlumat bazasının yaradılması;
- elektron auditorlar üçün metodologiya və təlimin hazırlanması;
- orta və geniş müəssisələrin istifadə etdiyi elektron hesabatların icrası üzrə təcrübənin inkişaf etdirilməsi;
- Azərbaycanda elektron audit sisteminin tətbiqi.

Dövlət başçısının müəyyənləşdirdiyi prioritetlər vergi sahəsi daxil olmaqla iqtisadiyyatın bütün sahələrində və dövlət idarəçiliyində əhəmiyyətli uğurlar əldə etmək imkanı yaratdı (Гусева Т.А., 2012).

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları çərçivəsində “Asan İmza” səyyar rəqəmsal imzanın tətbiqi layihəsi həyata keçirilmişdir. Nağdsız ödənişlərin hazırlanmasına və rəqabətə davamlı və ixrac yönümlü İKT məhsullarının potensialının gücləndirilməsinə yönəlmiş ən uğurlu təşəbbüslərdən biri hesab edilən bu layihə, mobil texnologiyalardan istifadə edərək biznesin idarə edilməsində ilk addım olmuşdu. Layihə idarəetməni təkmilləşdirməklə yanaşı, onlayn və səyyar

bankçılığın inkişafına və nağdsız ödənişlərin genişlənməsinə ciddi təkan verəcəkdir. Hazırda “Asan İmza” istifadəçilərinin sayı 23 min nəfəri ötür və mobil elektron imza ilə aparılan əməliyyatların ümumi həcmi iki milyona çatıb. Keyfiyyət və təhlükəsizlik üçün bütün Avropa tələblərinə cavab verən bu layihə, bu ilin fevralında Avropa Parlamentində orijinal bir Azərbaycan məhsulu kimi təqdim edildi.

Eyni zamanda, elektron auditin tətbiqi, vergi tərəfdaşlığı müqavilələrinin bağlanması üçün tənzimləyici bazanın yaradılması və digər vacib layihələrin icrası ötən il vergi sahəsində əsas yeniliklər olmuşdur.

Ölkənin Vergi Xidməti qısa müddətdə vergi sisteminin təşkilati və nəzarət potensialının gücləndirilməsi, vergi inzibatçılığının bütün sahələrində informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi, inzibati idarəetmənin Azərbaycan iqtisadiyyatının dinamik inkişafına uyğun olaraq keyfiyyətə inkişafı və avtomatlaşdırılması sayəsində yüksək nəticələr əldə etmişdir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafının prioritet kimi müəyyənləşdirilməsi, həmçinin bu sahədə ölkə üçün vacib kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində həmin sahədə artım tempi qorunub saxlanılmışdır (Жидкова Е.Ю., 2009).

CIS sahəsində maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsində vacib sahələrdən biri nağdsız ödənişlərin hazırlanmasıdır. Bu məsələ Azərbaycanda hələ də diqqət mərkəzində qalır .

“Vergilər” qəzetinin baş redaktoru Anar Əliyev nağdsız ödənişlərin inkişafı ilə bağlı “dəyirmi masa”-nı açaraq qeyd etmişdir ki, Azərbaycan bütün istiqamətlərdə dinamik inkişafın hazırkı mərhələsində hesabatlılığı və şəffaflığı təmin etməyə çalışır və yaşayış məntəqələrinin aparılmasında ən son nailiyyətlərdən səmərəli istifadə etməyə çalışır. Hökumət, müasir ödəmə mexanizmlərinin tətbiqi ilə korrupsiya və vergidən yayınma ilə mübarizə tədbirlərini genişləndirməyə çalışır. Nağdsız ödənişlər sisteminin inkişafı və nağdsız dövriyyənin genişləndirilməsi bu mübarizədə vacib vasitələrdən biri hesab olunur.

Əsas vəzifəsi vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarəti təmin edən olan vergi yoxlamaları, məqsədyönlü və davamlı olaraq səmərəli həyata keçirilməsi

üçün vergi nəzarətinin gücləndirilməsi üçün tədbirlər həyata keçirir. Dövlətin maliyyə ehtiyaclarının daim böyüməsi fasiləsiz vergi toplama mexanizmi tələb edir. Çox vaxt praktikada fiziki və hüquqi şəxslər tərəfindən vergi ödənişlərinin və digər məcburi ödənişlərin dəqiq və vaxtında ödənilməsi nəzərə çarpır. Bu kimi hallar indiki dövrdə olan maliyyə münasibətlərinin iki tərəfi kimi çıxış edən - dövlət və bütünlükdə cəmiyyət üçün aktualdır. Buna görə də vergi yığımının düzgün, vaxtında və tam əldə olunması üzərində mövcud olan nəzarətin səmərəliliyi və təkmilləşdirilməsi məsələlərinə xüsusi diqqət göstərilir. (Аронов А. В., 2010).

Hər hansı bir əməliyyat vergi nəzarəti sistemi zəruri xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir ki, bu xüsusiyyətlər də vergi nəzarəti sisteminin düzgün inkişafına kömək edir.

Yerində yoxlamalar aparmaq vergi ödəyicilərinin seçilməsinin səmərəliliyini tələb edir ki, bu da maliyyə pozuntuları və səylərinin minimum dəyəri ilə maksimum səmərəliliyi tələb edir. Bu halda vergi pozuntularının açıqlanması ehtimalı böyükdür. Vergi idarəsi tərəfindən hazırlanmış nəzarət yoxlamalarının təşkili üçün sistematik, hərtərəfli prosedur, habelə düzgün tənzimlənmiş qanunvericilik çərçivəsi, qeyri-qanuni hərəkət edən vergi ödəyicilərinə təsir göstərmək üçün vergi nəzarəti sahəsində səmərəli formaları, üsulları və metodları tətbiq edir. Vergi müfəttişlərinin işinin qiymətləndirilməsi və hər birinin nəticələrinin obyektiv təhlili üçün bir sistemdən istifadə edildikdə, nəzarət işlərinin planlaşdırılması vəzifəsi səmərəli şəkildə paylanır.

Nəzarət yoxlamalarının aparılması üçün vergi ödəyicilərinin rəşional seçimi problemi, vergi qanunvericiliyinin kütləvi şəkildə pozulması şəraitində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi orqanının başlıca vəzifəsi vergi nəzarətinin forma və metodlarını davamlı təkmilləşdirməkdir. Daha rəşional və perspektivli yanaşma vergi üzrə uyğunluq yoxlamalarının sayının artırılmasıdır. Vergi nəzarətinin eyni dərəcədə effektiv forması, əvvəlki yoxlama aktlarına, o cümlədən, cari hesabatın etibarlılığına

nəzarət etməyə imkan verən böyük miqdarda vergilərin gizlədilməsinə icazə verən müəssisələrin yenidən yoxlanılmasıdır.

Vergi orqanlarının nəzarət işi praktikasının təhlili vergi ödəyiciləri tərəfindən mühasibat uçotu və ya onun məzmunu barədə vergi bazasını müəyyənləşdirə bilməməyin müəyyən edilmiş qaydalarını pozmaqla bağlı məlumatsızlıq vergidən yayınma faktlarının geniş şəkildə yayılmasını göstərir.

Belə bir vergi ödəyicisi kateqoriyası ilə işləmək, bu cür hadisələrə qarşı mübarizə üçün effektiv mexanizmlərin olmaması səbəbindən artan mürəkkəbliyə xarakterizə olunur.

Həmçinin vergi nəzarətinin yaxşılaşdırılması üçün prioritet sahələrdən biri məhkəməyə qədər və məhkəmə qaydasında həll edilməsidir. Vergi orqanlarının ən səmərəli iş sahəsi nəzarət işi hesab edilir. Qanunvericilikdəki dəyişikliklər vergi orqanlarının səlahiyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırdı, borcların toplanması üçün son tarixlər müəyyən edildi və bu da mübahisəsiz vergi toplama hüququnun itirilməsi risklərinin artmasına gətirib çıxardı. Bir qayda olaraq, vergi qanunvericiliyini şərh edərkən məhkəmələr vergi ödəyicisi mövqeyini tuturlar. Vergi orqanlarına qarşı tələblərin artırılmasına baxmayaraq, yoxlamaların nəticələrinə əsasən əlavə ödənişlər prosesi ildən-ilə artmaqdadır. Qanunla müəyyən edilmiş bütün prosedurlara riayət edilməməsi, vergi pozuntularına dair dəlillərin kifayət qədər toplanmaması, həmçinin aşağı səviyyəli yoxlamalar vergi ödəyicilərinə onların lehinə iddialar və şikayətlər üzrə məhkəmə və ali orqan tərəfindən qərarların qəbul edilməsinə təsir göstərir (Попова Л. В., 2011).

Müəyyən edilmiş bir sıra problemlərin həllinə yol açmaq üçün vergi xidməti öz qarşısına nəzarət işinin effektivliyini artırmaq vəzifəsi qoyur. Nəzarət tədbirlərinin səmərəliliyinin asılı olduğu şöbələrin əməliyyat fəaliyyətləri olmadan nəzarət işinin keyfiyyətini artırmaq qeyri-mümkündür. Mövcud olan normativ hüquqi aktlara istinad edərək vergi ödəyicilərinin qeydiyyat prosesində işin səmərəliliyinin artırılması da eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Bu vəzifəni həyata keçirmək üçün ilkin olaraq vergi orqanlarının resurslarına daxil olan

informasiyaların kəmiyyət və keyfiyyət təhlilinin təkmilləşdirilməsinə nail olmaq lazımdır. İkinci olaraq, sadələşdirilmiş məhkəmədən kənar prosedur çərçivəsində fəaliyyətsiz hüquqi şəxslərin Vahid Reyestrdən çıxarılmasının önəmini azaltmaq, ödənilməyən vergilər haqda məlumatı bildirməyən müəssisə rəhbərləri ilə işin təşviq olunması qeyri-mümkündür.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllə vergi nəzarətinin təşkil olunmasını və həyata keçirilməsini müvafiq qaydada nizamlayan qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi vacib şərtlərdəndir.

Vergi nəzarətinin müvafiq şəkildə həyata keçirilməsi müşahidə, yoxlama və təhlil metodlarından istifadə etməklə üç formada fəaliyyət göstərir: ilkin, cari və növbəti. Bu vergi nəzarəti forma və metodlarından istifadə olunmasının səmərəsizliyi, forma və metodların təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulduğunu vurğulayır.

Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, vergi yoxlamalarının səmərəliliyinin artırılmasında ən zəruri amil hazırkı vergi nəzarəti prosedurlarının təkmilləşdirilməsi tədbirlərinin həyata keçirilməsidir, əsasən aşağıdakı sadalan prosedurlar nəzərdə tutulur:

- Vergi müfəttişlərinin işinin qiymətləndirilməsi üçün sistemdən istifadə;
- Yoxlamaların aparılması üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsi sistemi;
- Vergi auditlərinin forma və metodları.

Birlikdə, hər bir elementini inkişaf etdirməklə bütövlükdə vergi nəzarətinin təşkilini yaxşılaşdırmaq mümkündür. Vergi nəzarətinin effektivliyini inkişaf etdirmək üçün önə sürülən üsulların siyahısı müfəssəl göstərilməmişdir. Vergi sisteminin təkamülü ilə vergi yoxlamalarının nəzarət işini yaxşılaşdırmağın daha çox yollarını axtarmaq lazımdır (Шанди́ров О.Л., 2012).

Vergi islahatı sahibkarlıq və investisiya qoyuluşu sahəsində əhəmiyyətli mühitin formalaşmasında önəmli ünsürdür. Vergi sistemi ilə əlaqədar olan nizamnamələr hazırlanarkən aşağıdakı islahat sahələri nəzərə alınmalıdır:

- vergi imtiyazlarının sayının önəmli dərəcədə azaldılması səbəbindən vergi şərtlərinin bərabər vəziyyətə gətirilməsi;
- həqiqi vergi yükünün vergidən yayınma hallarının daha çox tətbiq edildiyi ərazilərə çatdırılması yolu ilə vergitutma bazasının genişləndirilməsi;
- əmək haqqından və başqa gəlir növlərindən faktiki vergitutma dərəcəsinin bərabərləşdirilməsi;
- regional və yerli vergilər üçün son dərəcələrin təyin edilməsi;
- cərimə və cəza dərəcələrinin aşağı salınması;
- mülki və vergi qanunvericiliyində mövcud olan ziddiyyətlərin aradan qaldırılması, vergi ödəyicilərinin hüquqlarının qorunmasını təmin etmək məqsədilə vergi ödəyicisi ilə vergi orqanları arasındakı münasibətləri tənzimləyən qaydaların kodlaşdırılması.

Müasir informasiya texnologiyaları-verilənlər bazası idarəetmə sistemlərinin, aparat və avadanlıqların, ixtisaslaşdırılmış tətbiqi proqram təminatlarının geniş tətbiqi vergi müfəttişliyi işçilərinin işlərini yeni mərhələyə, analitik səviyyəyə keçməsinə yol açır. Böyük və zəruri məlumatların mövcudluğu onun ekspert təhlili mövqeyi nəzərdən inkişaf etmiş bir proqram qurmağa şərait yaradır. Mütəxəssis vergi müfəttişliyinin nəzarət işində təcrübəli olan və müasir texnologiyalara uyğun kompüter şəbəkələri ilə işləmə bacarığına sahib bir işçisi ola bilər.

Vergi xidmətində fərdi iş proseslərinin avtomatik hala gətirilməsində öz əməkdaşlarının subyektiv təsir dərəcəsini azaltmağa və son olaraq aradan qaldırmağa imkan verir. Vergi yoxlamalarında müasir informasiya texnologiyaları avadanlıqlarının tətbiqinə peşəkar dərəcədə yanaşma, xüsusi təhlükəsizlik vasitələrindən istifadə edərək məxfi məlumatla işləmək və ona giriş imkanlarını genişləndirir. Vergidən yayınanları müəyyən etmək üçün avtomatlaşdırılmış kompüter sistemlərinin böyük prospektivi var. Bu sistemlərin inkişafında yoxlamaların nəzarəti və borcları yerinə yetirməyən şəxslərin müəyyənləşdirilməsi

üçün vergi ödəyicilərinin avtomatik seçilməsi üsullarının, eyni zamanda xüsusi alqoritmlərin və süni intellekt elementlərinin dəqiq rəsmiləşdirilməsindən istifadə edilir. Dövlətin vergi orqanlarının vergi ödəməyə şəxsləri tanımaq üzrə effektiv bacarığı, vergi yığımının tam şəkildə olması və onların ödənilməsi ehtiyacının cəmiyyətin şüuruna daxil edilməsini həyata keçirmək üçün əsasdır.

Milli məqsədlər naminə intensiv informasiya mübadiləsi elektron ünsiyyət vasitələri və avtomatik qarşılıqlı əlaqə qurmaq üçün xüsusi proqram təminatından istifadə etmədən mümkün deyil. Məlumat axınları və onların qarşılıqlı mübadiləsi birləşdirilərkən əlavə mühasibat xüsusiyyətlərinə malik vergi ödəyicilərinin reyestri, vergi qanunvericiliyinin pozulması barədə ortaq məlumat bankı, hüquqi və fiziki şəxslərdən vergi gəlirləri baxımından dövlət büdcəsinin fərdi hesablar üzrə hərəkət məlumat bankı kimi mühüm məlumat bankları yaratmaq və bölüşmək mümkündür.

Bir çox ölkələrin təcrübəsi onu deməyə əsas verir ki, informasiya texnologiyaları nailiyyətlərinin tətbiqi vergi orqanları da daxil olmaqla, hər hansı bir fəaliyyət sahəsindəki müəssisə və təşkilatların işində ən mütərəqqi və qənaətli bir istiqamətdir (Шанди́ров О.Л., 2012).

İnformasiya texnologiyalarının davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi bu cür sistemlərin dəyəri bir qədər artdıqca performansının və keyfiyyətinin artacağı qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Azərbaycan Respublikasında vergi islahatları ilə yanaşı, nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılması, nağd ödənişlərin məhdudlaşdırılması və əmək münasibətlərinin leqallaşdırılması yolu ilə elektron audit sisteminin tətbiqi ilə vergi bazasının genişləndirilməsi və vergi audit sisteminin təkmilləşdirilməsi zəruridir.

3.2. Vergi nəzarətinin təşkilinin beynəlxalq təcrübəsinin progressiv elementlərinin müasir mərhələdə tətbiqi imkanları

Vergi nəzarəti, maliyyə nəzarəti funksiyasının həyata keçirilməsi formasıdır, yəni ümumi sosial məhsulun və milli gəlirin istehsalı, bölgüsü və istifadəsinə nəzarət vasitəsi kimi xidmət etmək üçün maliyyənin daxili mülkiyyəti hesab edilir. Başqa

sözlə, maliyyənin nəzarət funksiyası maliyyə mənbələrinə ehtiyac və onların vacibliyi arasında tarazlığı təmin edən maliyyə nəzarəti üçün obyektiv əsasdır. Vergi nəzarətinin obyektini ilk növbədə maliyyə sisteminin bütün hissələrində maddi və qeyri-maddi istehsalda maliyyə resurslarının formalaşması və istifadəsi zamanı yaranan pul münasibətləridir. Vergi nəzarətinin birbaşa predmeti maliyyə göstəriciləridir. Beləliklə, vergi nəzarəti, sahibkarlıq obyektləri və idarəetmənin fəaliyyətinin maliyyə və əlaqəli məsələlərini onun təşkilinin xüsusi formaları və metodlarından istifadə etməklə yoxlamaq üçün bir sıra tədbirlər və əməliyyatlar məcmusudur (Перекрестова Л.В., 2001).

Bizim respublikamızda məhz dövlət idarəçiliyi strukturuna aid olmayan və mülkiyyətin müxtəlif formalarına əsaslanan iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən müstəqil müəssisə və təşkilatların yaradılması qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin təşkil olunması obyektiv bir mühit yaradır ki, bu da artıq uzun müddətdir ki, beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olunur.

İdarəetmə (metod) nəzarəti altında bazar iqtisadiyyatı şəraitində yalnız dövlət müəssisələri və büdcə təşkilatları qalacaq, bu o deməyə əsas verir ki, mülkiyyət formaları effektiv şəkildə inkişaf etdikcə isə müəssisələrin müstəqilliyi artdıqca onların fəaliyyətinin azalmasına və qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti ilə əvəzlənməsinə səbəb olacaqdır. (Bağırov D.A., 2011).

ABŞ-ın aparıcı ekspertlərinin fikirlərinə əsasən, strateji idarəetmə sferasında nəzarət elə bir prosesdir ki, nəzarətin köməyi ilə kooperativin rəhbərliyi əmin olmalıdır ki, müəssisənin bütün resursları səmərəli, effektiv, qənaətlə və təşkilatın ümumi məqsədlərinə uyğun əldə edilib və istifadə ediləcəkdir.

Vergi nəzarəti öz növbəsində, maliyyə sahəsində onun maliyyə resurslarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar strateji və cari məsələlərlə məşğul olan tərəflərdən birini əhatə edir. Strateji maliyyə idarəçiliyinin alt sistemi çərçivəsində vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi imkanı müəssisə və təşkilatların funksional büdcələri və eyni zamanda maliyyə vəsaitləri ilə təmin edilir. Burada əks olunan göstərici və əmsallar vergi sahəsində strateji və cari məsələlərin,

həmçinin onların səmərəli həlli üçün zəruri olan şərtlərin spesifik xarakteristikasına xidmət edir. Vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi funksional büdcələrin və maliyyə planlarının yerinə yetirilməsinin nəticələrini onların yerinə yetirilməsinin nəticələrini həmin sənədlərdə göstərilən tələblərə uyğunlaşdırmaqla tənqidi qiymətləndirməyi, vergidən əsassız yayınmalar olduqda isə məqsədli tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Amerika kooperativlərinin təcrübəsində bu məsələ ayrı-ayrı bölmələrin büdcələri haqqında həmin bölmələrin fəaliyyətinin xarakterinin həlledici təsiri və onların arasında məsuliyyətin bölünməsi əsasında həll edilir. Bölmələrin beş funksional növü (məsuliyyət mərkəzləri) və müvafiq olaraq, onların fəaliyyətinə nəzarət etmək üçün istifadə olunan maliyyə göstəricilərinin beş qrupu ayrılır. Birinci qrupa istehsal vahidləri aiddir. Onlar bəzən xərc mərkəzləri (standard cost centers) adlanır. Onlar üçün buraxılan məhsulun bütün terminologiyası üzrə maddi və əmək xərcləri normaları, habelə əlavə xərclərin büdcəsi müəyyən edilir.

İkincisi satış şöbələrinə – satış mərkəzlərinə (revenue centers) aid edilir. Onlar üçün əsas istiqamət satış həcmidir. Onların maksimizasiyası əvvəlcədən müəyyən edilmiş qiymətlərin və satışların ən aşağı həddi və müvafiq bölmələrə ötürülən resursların həcmi ilə müəyyənləşdirilməlidir.

Üçüncü növə İnzibati Xidmətlər (distribution centers) daxildir. Onların fəaliyyətinin xüsusiyyətləri praktiki olaraq xərclər və nəticələr arasındakı əlaqəni müəyyən etməyə imkan verir. Onların büdcəsi çevikdir, adətən departamentlərin özləri tərəfindən müəyyən edilir və xidmətlərin keyfiyyəti ekspertlər tərəfindən yoxlanılır.

Dördüncü növ, yəni mənfəət mərkəzləri (profit centers) ən müxtəlif bölmələri, məhsul istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrdə isə, demək olar ki, hər şeyi əhatə edir. Onlar üçün əsas çıxış nöqtəsi təxmin edilən mənfəətdən ibarətdir. Bu göstərici əlavə gəliri sürətlə aradan qaldırır və bütün diqqəti yalnız müvafiq bölgə tərəfindən nəzarət oluna bilən bölmələrə cəmləşdirir.

Bölmələrin beşinci növü investisiya mərkəzləri (investment centers) hesab edilir. Onlar mənfəətin maksimuma çatdırılmasını nəzərdə tutur ki, bu da vergi fəaliyyətində istifadə olunan resursların həcmi ilə bağlıdır. Onların əsas göstəriciləri maliyyə fəaliyyəti və ya istifadə olunan verginin çıxılmasından əldə olunan gəlirdir.

Hər bir dövlətdə onun tarixinin inkişafının müxtəlif mərhələlərində dövlət aparatı öz spesifik nəzarət üsullarını seçmiş, mövcud hakimiyyət formasından, dövlət quruluşundan və siyasi rejimdən asılı olaraq müxtəlif üsullar tətbiq etmiş, dövlət idarəçiliyinin təşkili və qarşısında duran vəzifələr müəyyənləşdirmişdir.

Tarixən ən vacib təşkilat geniş mənada maliyyə nəzarətinin, dar mənada isə vergi nəzarətinin dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmiş ən mühüm növü kimi təşkil edilməsidir, çünki məlum olduğu kimi, dünyanın əksər ölkələrində büdcənin formalaşdırılması əsasən vergi ödənişlərinin daxil olması hesabına həyata keçirilir, vergilərin özü isə dövlətin yaranması və özünümaliyyələşdirmə yolları və vasitələri tapmaq zərurəti ilə sıx bağlıdır.

Dünyanın ən böyük sivilizasiyalarının inkişaf tarixi vergilər və onların tutulması prosedurları haqqında kifayət qədər məlumat vermişdir. Bəzi vergi strukturları bu günə qədər, digərləri isə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldıqları və ya sosial, iqtisadi, siyasi və digər proseslərin təsiri altında ləğv edildiyi halda, demək olar ki, dəyişməz qalmışdır. Bununla əlaqədar olaraq, vergi sistemlərinin formalaşmasını izləmək və bunun nəticəsi olaraq, tarixi aspektdə ayrı-ayrı ölkələrdə onların tətbiqi üzərində nəzarətin inkişaf etdirilməsi faydalıdır (Берестовой С.В., 2004).

Sabit vergi sistemi olan bir çox xarici ölkələrdə vergi orqanları ötən əsrin sonlarından etibarən islahatlar aparmışlar. Fransa, Almaniya, Birləşmiş Ştatlar və digər inkişaf etmiş ölkələr vergi ödəyiciləri ilə münasibətlərini müasirləşdirirlər. Ənənəvi “çubuğa” (vergi qanunvericiliyinin müxtəlif sanksiyalar tətbiq edilməsi) əlavə olaraq “kökü”, yəni vergi ödəyicisinə lazımı xidmətlər göstərilməsi geniş yayılmışdır. Təklif olunan xidmətlər vergi konsultasiyalarını, vergi ödəyicilərinin

vergi hesabatlarının hazırlanması qaydasının öyrədilməsini, digər məlumatların təqdim edilməsini və digər köməyi əhatə edir.

Hər bir ölkədə vergi məsləhətləşmələri fərqli başa düşülür. Məsələn, Danimarkada Maliyyə Nazirliyi olan vergi orqanının tərkibində vergi məsləhətləşmələri departamenti yaradılmışdır. Böyük Britaniyanın vergi orqanlarının konsultativ bölmələri vergi ödəyicilərinə deyil, yalnız öz əməliyyat bölmələrinə xidmət göstərir.

Daxili Gəlirlər Departamenti hüquqi və fiziki şəxslərdən vergi və yığımların toplanmasına nəzarət edir:

- korporativ vergi;
- gəlir vergisi;
- neft üzrə vergi;
- miras vergisi;
- milli sığorta haqları;
- rüsumlar və aksizlər.

Bundan başqa, daxili Gəlirlər Departamenti işçilərə və uşaqlara vergi güzəştlərinin ödənilməsinə nəzarət edir. Rüsum və Aksiz Departamenti dolayı vergitutma sisteminə görə məsuliyyət daşıyır.

Kanadada ləğv edilmiş gəlir Nazirliyinin əvəzinə vergi ödəyicilərinə vergi orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin xarakterini vergiyə cəlb etmək üçün gömrük rüsumları Agentliyi yaradılmışdır. Agentliyin funksiyalarına Kanada hökuməti adından vergi və yığımların toplanması və vergi ödəyicilərinin yoxlamalarının aparılması da daxil olmaqla vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi daxildir. 250 milyon dollardan artıq gəlir əldə edən böyük şirkətlər üçün Kanada, təxminən, 880 dollar təşkil edir, xüsusi yoxlama proseduru nəzərdə tutulur. Təxminən, 200 belə şirkət agentliklə sazişlər bağlamışdır ki, orada yoxlamaların keçirilməsi şərtləri – zaman, vəsait, mübahisələrin həlli üsulları və s. razılaşıdırılır.

Böyük Britaniyanın vergi qanunvericiliyinin əsasını fiziki və hüquqi şəxslərdən gəlir vergisi, əlavə dəyər vergisi və korporativ vergi təşkil edir. Eyni

zamanda, Britaniya parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş ölkənin büdcəsi haqqında digər bir qanun isə adətən, mövcud qanunvericilik aktlarına düzəlişlər edir. Vergi qanunvericiliyinin tətbiqini tənzimləmək hüququ xüsusi orqanlara – Gizli Şuraya, nazirliklərə və daxili gəlirlər Departamentinə məxsusdur. Bu orqanların səlahiyyətləri parlament tərəfindən müəyyən edilir (Берестовой С.В., 2004).

Birləşmiş Ştatlarda vergi ödəyiciləri və vergi orqanları arasında vergi öhdəliklərini yerinə yetirmək üçün münasibətlər balanslaşdırılmış çek və tarazlıq sisteminin tətbiqinə əsaslanır.

ABŞ vergi orqanları vergi öhdəliklərinin könüllü yerinə yetirilməsinə yönəlmiş vergi xidmətlərinin geniş spektrini təqdim edir; bununla vergi ödəyicilərinin Call centers vasitəsilə konsultasiyası və təlimi, assosiasiyalarla sıx əməkdaşlıq, vergi bəyannamələri ilə pulsuz bukletlərin yayılması və s. həyata keçirilir.

Vergi orqanlarının geniş hüquqları vardır. Məsələn, verilmiş bəyannamələrə əsasən, kameral nəzarət zamanı səhvlər aşkar edildikdə, müfəttiş vergiləri müstəqil şəkildə çatdırmaq və vergi ödəyicisinin vergi öhdəliklərinin məbləği barədə məlumat vermək hüququna malikdir. Vergi ödəyicisi Bəyannaməni təqdim etmirsə, lakin vergi ödəyicisi tərəfindən əldə edilən gəlirlər barədə digər mənbələrdən məlumat alırsa, müfəttiş vergiləri hesablamaq hüququna malikdir. Vergi ödənilməsindən boyun qaçırıqda, vergi orqanları əmlak üzərində cərimə tətbiq etmək və eyni zamanda əmlakı müstəqil qiymətləndirmək və satmaq hüququna malikdir.

ABŞ-in vergi orqanlarının strukturunda hüquq-mühafizə orqanlarına bərabər tutulan cinayət araşdırması bölməsi mövcuddur ki, bu da vergi cinayətlərinin tədqiqatı zamanı, həmçinin narkotik və pulların yuyulması ilə bağlı məsələlərdə bütün məlumatlara çıxış imkanına malikdir. Bu, vergidən yayınmanın qarşısının alınması üzrə işlərin hərəkətliliyini və səmərəliliyini təmin edir, həmçinin Vergilərin Mühafizəsi rejiminə tam riayət olunmasını təmin edir. Daha sonra yoxlama üçün vergi bəyannamələrinin seçiminin ən geniş yayılmış üsulu

“fərqləndirici parametr” metodundan ibarətdir. Onun mahiyyəti ABŞ –ın veri orqanı tərəfindən istifadə olunan riyazi metoddan ibarətdir. Metod, vergi bəyannamələrini uyğunsuzluqların və ya səhvlərin ehtimal dərəcəsinə görə təsnif etməyə imkan verir.

Bu metoddan istifadə edərək, vergi orqanları bəyannamələri qruplara bölürlər. Məsələn, fiziki şəxslərin bəyannamələri bəyannamədə göstərilən gəlirin ümumi məbləğindən asılı olaraq qruplara bölünür, bu zaman xüsusi vergi bəyannamələrinin təsnifatı parametrlərini müəyyən edir. Göstərilən parametrlər müəyyən kəmiyyət göstəricisinin, yəni “fərqləndirici parametrnin” alınması məqsədi ilə yekunlaşdırılır. Nəticədə, Bəyannamənin yoxlanması ehtimalı göstəricinin dəyərinin artması ilə artır. Proqramın mümkün uğursuzluqlarını istisna etmək üçün yekun yoxlama qərarı bəyannamələrin əl ilə seçilməsi prosesində qəbul edilir.

Daxili yoxlamalar ABŞ-da vergi auditorları tərəfindən həyata keçirilir. Bu vergi ödəyicisinə göndərilən təşəbbüs məktubunda vergi orqanının ofisində vergi auditoru ilə görüş barədə xahiş olunur. Bir qayda olaraq, məktubda vergi ödəyicisinin vergi auditoruna hansı konkret sənədləri təqdim etməli olduğu göstərilir. Səyyar vergi yoxlaması fiziki və hüquqi şəxslərin ən mürəkkəb vergi bəyannamələrinin qiymətləndirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur və vergi ödəyicisinin öz fəaliyyətinin həyata keçirildiyi yer üzrə keçirilir. Səyyar yoxlamalar bir neçə vergi növünün düzgünlüyünün və tamlığının hərtərəfli təhlilini nəzərdə tutur. Belə yoxlamalar vergi müfəttişləri tərəfindən həyata keçirilir və onlar vergi auditorları ilə müqayisədə daha təcrübəli və ixtisaslı mütəxəssislərdir.

Xarici ölkələr tərəfindən əldə olunan təcrübənin öyrənilməsi inkişaf etmiş vergi sistemlərinə xas olan bir sıra ümumi cəhətləri qeyd etməyə imkan verir:

- ✓ dövlətin və təsərrüfat subyektlərinin maraqlarının balansını təmin edən vergi qanunvericiliyinin mövcudluğu;
- ✓ vergi nəzarətinin standart, qanunvericiliklə müəyyən edilmiş proseduru;
- ✓ vergi qanunvericiliyi barədə sahibkarların məlumatlandırılması, vergi

ödəyicilərinin “xidməti” adlanan məsləhətin verilməsi və ya digər yardımların göstərilməsi;

- ✓ vergi orqanlarının məhdud kadr resurslarından səmərəli şəkildə istifadə etməyə və mümkün olan maksimum nəticələr əldə etməyə imkan verən müəssisəyə daxil olmaq üzrə ciddi vergi nəzarəti üçün vergi ödəyicilərinin effektiv seçim sistemi;
- ✓ vergi nəzarətinin müxtəlif forma və metodlarından istifadə edilməsi, o cümlədən vergi qanunvericiliyini pozan şəxslərin vaxtında aşkar edilməsi və vergi bəyannamələrinin, eləcə də vergi ödəyicisinin mühasibat hesabatlarının ilkin yoxlama təhlili üçün kompüter proqramlarından geniş istifadə edilməsi.

Dövlət vergi nəzarətinin xarici təcrübəsi ölkəmizin qanunvericiləri tərəfindən geniş öyrənilmişdir.

Vergi administrasiyalarına üzv olan ölkələr əhəmiyyətli səlahiyyətlərə malikdirlər ki, bu da onlara daxili vergi yoxlamalarını səmərəli keçirməyə imkan verir. Məsələn, Fransa, İsveç və Almaniyada vergi yoxlamaları zamanı vergi orqanları yoxlanılan vergi ödəyicilərinin mühasibat və vergi uçotunun elektron məlumat bazalarına daxil olmaq hüququna malikdirlər. Bir sıra ölkələrdə vergi yoxlamaları aparılarkən vergi orqanları milli bankların, habelə vergi nəzarəti üçün zəruri informasiyaya malik olan digər idarə və təşkilatların (statistika orqanlarının, monopoliya daşıyıcılarının və s.) məlumat bazalarına çıxış əldə edirlər. İsveç və Norveçdə hər hansı bir vergi bəyannaməsinin daxili yoxlamalarını apararkən, vergi ödəyicisindən ilkin sənədlər tələb edilə bilər. Norveçdə vergi ödəyicisinin ərazilərinə, melkiyyətlərinə, sənədlərinə və predmetlərinə baxış keçirməyə, habelə səyyar vergi yoxlamaları çərçivəsindən kənarında inventarlaşdırma aparmağa icazə verilmişdir (Брызгалин А., 2001).

Birləşmiş Ştatlar, Böyük Britaniya, Almaniya və Kanadada vergi orqanları əməliyyat-axtarış tədbirləri keçirə bilərlər.

Xarici ölkələrin əldə etdiyi təcrübələrdən çıxış edərək demək olar ki, vergi

inzibatçılığının istənilən yüksək inkişaf etmiş sisteminin zəruri elementləri bunlardır:

- ✓ vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin təkmilləşdirilməsi;
- ✓ vergi orqanlarının məhdud kadr və maddi resurslarından istifadənin daha səmərəli istiqamətini istifadə etməyə imkan verən nəzarət tədbirlərinin keçirilməsi üçün vergi ödəyicilərinin seçiminin yüksək effektiv metodikasından istifadə edilməsi, səylərin və vasitələrin minimum xərcləri ilə vergi yoxlamalarının maksimum səmərəliliyinə nail olmaq;
- ✓ Vergi İdarəsi tərəfindən işlənilib hazırlanmış nəzarət yoxlamalarının təşkilinin həm vahid standart proseduruna, həm də möhkəm qanunvericilik bazasına əsaslanan effektiv vergi yoxlamalarının formalarından, üsullarından və metodlarından istifadə edilməsi;
- ✓ vergi müfəttişlərinin işinin qiymətləndirilməsi sistemindən istifadə edilməsi, onların hər birinin fəaliyyətinin nəticələrini obyektiv olaraq nəzərə almağa, onların işinin planlaşdırılması zamanı yüklənməni səmərəli bölüşdürməyə imkan verir.

Daha əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, vergi nəzarətinin əsas vəzifələrindən biri vergi və yığımların müvafiq büdcəyə hesablanması və ödənilməsinin vaxtında, tam yerinə yetirilməsinin, həmçinin düzgünlüyünün təmin olunmasıdır. Bu məqsədə nail olmaq sosial sahənin inkişafına, sahibkarlıq və investisiya fəallığının artmasına səbəb olur. Azərbaycanda vergi nəzarəti təkmilləşdirilməli və bu sahədə müsbət xarici təcrübə nəzərə alınmaqla nəzarət işinin səmərəliliyinin artırılmasına xidmət etməlidir. Sözsüz ki, beynəlxalq araşdırmaların tətbiqi əhalinin mentalitetini, iqtisadi və siyasi vəziyyəti, eləcə də vergi və yığımlar haqqında milli qanunvericiliyin xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Vergi nəzarətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi də beynəlxalq təcrübədən istifadə etməklə mümkündür. Məsələn, xaricdə vergi nəzarəti proseslərinin avtomatlaşdırılması və virtuallaşdırılması, eləcə də vergi

ödəyicilərinin vergi qanunvericiliyinə könüllü şəkildə riayət edilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsinə şərait yaradılması məsələlərinə diqqət yetirmək lazımdır.

Azərbaycan vergi nəzarət sisteminin müasirləşməsi, inzibati idarəetmənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və vergi prosesinin avtomatlaşdırılması qısa müddətdə dövlət büdcəsinə vergi ödəmələrinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verdi.

A.F.Musayevin əsərlərində Azərbaycan vergi sisteminin inkişaf etdirilməsi məsələlərinə daha çox diqqət yetirilir, lakin informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının nailiyyətlərindən maliyyə məqsədləri üçün istifadə edilməsi məsələləri əhatə olunmur (Mycaев, A.Ф., 2011).

Azərbaycanda davam edən vergi islahatlarını və gələcəkdə vergi sisteminin normal inkişafı üçün nəzərə alaraq, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının nailiyyətlərinin tətbiqinə daha çox nəzər yetirmək lazımdır. Hazırda vergi sistemi 57 növ xidmətdən istifadə edir ki, bunlardan da 46-sı elektron formatdadır. Elektron formata keçirilməsi üçün qalan 11 növ xidmət üzrə işlər də tamamlanır. Bu da öz növbəsində elektron audit praktikasının tətbiq edilməsini və elektron xidmətlərin növ cəhətdən genişləndirilməsini tələb edir.

Bu məqsədlərə vergi sisteminin stabilliyini təmin edərək, işgüzar mühit üçün mümkün qədər münasib və səmərəli vergi sistemi yaradaraq nail ola bilərsiniz. Həmçinin vergi ödəyiciləri ilə konstruktiv dialoqun qurulması və dövlət-biznes formatında tərəfdaşlıq əlaqələrinin istifadəsi də vacibdir.

Bu cür ortaqlıqlar qurmaq üçün transfer qiymətlərinin vergiyə cəlb edilməsini tənzimləyən qanunvericiliyi təkmilləşdirmək lazımdır. İlkin olaraq, transfer qiymətlərinin vergiyə cəlb edilməsinin tənzimlənməsi ilə bağlı məsələlərin Vergi Məcəlləsinə dəyişiklik layihəsinə daxil edilməsi planlaşdırılırdı. Lakin hökumət və parlament arasında aparılan konsultasiyalardan sonra bu mövzuda ayrıca bir qanun qəbul edilməsi məqsədəuyğun hesab edildi (Mycaев, A.Ф., 2011).

Öz növbəsində, Dünya Bankı Azərbaycana güzəştlər və üstünlüklər, eləcə də vergidən azad etmə strategiyası hazırlamağı tövsiyə edir. İlkin mərhələdə ölkənin

iqtisadi siyasətinin tərkib hissələrindən biri də bu cür güzəştlərin təmin edilməsidir, lakin onların əhatə dairəsi zaman keçdikcə daralmalıdır. Bu məqsədlə kənd təsərrüfatı demək olar ki, bütün vergiləri ödəməkdən azaddır və sənayedə azad iqtisadi zonalar və texnoparklar yaradılır. Ancaq zaman keçdikcə, aqrosənaye kompleksi və sənaye güclənəcəyi zaman imtiyazlar sistemi yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

Təkmilləşdirmənin vacib vəzifəsi dövlət orqanlarının və idarəetmənin açıqlığı və şəffaflığıdır və bu mənada İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti ölkənin ən şəffaf şöbələrindən biri kimi xarakterizə olunur. Bundan əlavə, bu xidmət yeniliyə açıq və sürətlə modernləşən orqan kimi təsvir edilə bilər. Elektron hökumət proqramı şəffaflıq məsələsində mühüm rol oynamışdır. Hazırda İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidmətinin bu istiqamətdə gördüyü işlər beynəlxalq standartlara cavab verir.

Bir milyon avroya başa gələn və Avropa Komissiyası tərəfindən maliyyələşdirilən Twinning layihəsi çərçivəsində Aİ ilə Azərbaycan arasındakı əməkdaşlığın yeni səviyyəyə çıxdığını da qeyd etmək lazımdır. Bu layihə çərçivəsində xarici mütəxəssislər audit proseslərinin təkmilləşdirilməsi prosesindəki öz təcrübələrini bölüşürlər. Hollandiyanın Vergi inzibatçılığı bu sistemin Azərbaycanda tətbiq olunmasında məsləhətçi kimi çıxış edir (Мусаев, А.Ф., 2012).

Layihə 6 komponentdən ibarətdir: elektron auditin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan qanunvericilik bazasının hazırlanması; proqram təminatının seçilməsi; elektron audit üzrə məlumat bazasının yaradılması; elektron auditorlar üçün metodikanın və təlimin hazırlanması; orta və iri müəssisələr tərəfindən istifadə olunan elektron mühasibat uçotunun tətbiqi təcrübəsinin inkişafı; Azərbaycanda elektron audit sisteminin tətbiqi.

Tətbiqin ilkin mərhələsində e-audit sistemi böyük müəssisələrdə istifadə ediləcək, vergi orqanları isə biznes strukturları ilə tərəfdaşlıq əlaqələri quracaqdır. Bu, dövlət büdcəsinə vergi ödəmələrini artıracaq və bu məqsədlə vergi orqanları intizamlı vergi ödəyiciləri ilə tərəfdaşlıq müqavilələri imzalayacaqdır. Fikrimizcə,

tərəfdaşlıq müqavilələrinin bağlanması və elektron audit sisteminin istifadəsi vergidən yayınma və hiyləgərliklə daha səmərəli şəkildə mübarizə aparmağa imkan verəcəkdir.

Elektron auditin üsürləri hal-hazırda neft, bankçılıq və ticarət sektorlarındakı müəssisələrin maliyyə hesabatlarının təhlilində istifadə olunur. Fikrimizcə, Azərbaycanda elektron yoxlama sisteminin (auditin) tətbiqi, yoxlamaların ümumi sayını qoruyub saxlayarkən vergi auditlərinin aparılması müddətini 2-3 dəfə azaldacaqdır.

Dünya təcrübəsində aşağıdakı ən geniş yayılmış vergi tənzimləmə metodları məlumdur: vergi gəlirlərinin kütləsini dəyişdirmək; bəzi vergi metodlarının və ya formalarının digərləri ilə əvəz edilməsi, fərdi vergi bazalarının bir-biri ilə əvəz edilməsi; vergi dərəcələrinin fərqləndirilməsi; dəyişən vergi güzəştləri və endirimləri (xüsusən də tam və ya qismən vergi azadlığı, təxirə salınmış ödəniş və ya borcun ləğvi və əvvəlcədən ödənilmiş məbləğlərin geri qaytarılması); vergilərin əhatə dairəsinin dəyişdirilməsi və s (Mycaев, A.Ф., 2012).

Hər şeydən əvvəl, vergilərin sektoral və makro səviyyələrdəki dəyişikliklərdə, o cümlədən sənaye inkişafının ən əhəmiyyətli nisbətlərinin müəyyənləşdirilməsində ümumiləşdirilən mikro səviyyədə müəyyən təsirə malikdir.

Vergi sistemi, eyni zamanda, gəlir elementlərini də təsir edir, yəni ümumi ictimai məhsul ilə milli gəlir arasındakı nisbətləri müəyyən edir. Xüsusilə, ayrı-ayrı xərclər və gəlirlər qrupları ola bilən vergiyə cəlb olunan bazaların ölçüsündən asılı olaraq tutulduqları üçün, vergilər müəssisənin istehsalda müəyyən mənbələrdən istifadəyə görə ödədiyi qiyməti artırır. Nəticədə, resursların bir-birinə dəyişdirilə bilməsi səbəbindən müəssisə, adətən, mümkün olduqca, qiyməti vergilərlə birlikdə bunun üçün daha az olan bu xərcləri həyata keçirəcəkdir.

Beləliklə, maddi xərclər ilə ümumi məhsul arasındakı nisbətləri və bunlar vasitəsi ilə istehlak fondu və milli gəlirdə yığım arasındakı nisbətləri (ilk növbədə onların ölçüsü) müəyyənləşdirəcək müxtəlif gəlir elementləri arasındakı xüsusi çəki və nisbət dəyişə bilər. Bundan əlavə, sonuncu hissə birbaşa xərclərin xüsusi

çəkisindəki dəyişiklikdən təsirlənir. Beləliklə, işçilərin əmək haqqı ilə əlaqəli müəssisələrin xərclərinin həcmindəki artım istehlak fondunda dəyişikliklərə səbəb olarkən, müəssisələrin gəlirindəki artım, bir qayda olaraq, yığılmaq üçün istifadə edilən vəsaitlərin artmasına səbəb olacaqdır (Мусаев, А.Ф., 2012).

3.3. Qanunvericiliyin islahatlaşdırılması şəraitində vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasının prioritet istiqamətləri

Hər bir dövlətin vergi sisteminin uğurla fəaliyyət göstərməsi üçün səmərəli vergi nəzarəti zəruri şərtidir. Hər hansı bir səmərəli vergi nəzarəti sisteminin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:

- sənədlərin yoxlamalarını aparmaq məqsədilə vergi ödəyicilərinin seçilməsi üçün vergi müfəttişliyinin məhdudlaşdırılmış kədr və maddi resurslarından istifadə üçün ən optimal istiqaməti seçməyə, minimal səy və vəsaitlə vergi pozuntularını aşkar etmək ehtimalı yüksək olan vergi ödəyicilərinin yoxlanılması üçün seçilməsi ilə vergi yoxlamalarının maksimum səmərəliliyinə nail olmağa imkan verən səmərəli bir sistemin mövcudluğu;
- vergi yoxlaması üçün effektiv formaların, üsulların və metodların tətbiqi, həm vergi idarəsi tərəfindən işlənilib hazırlanmış nəzarət yoxlamalarının təşkilinin həm vahid kompleks standart proseduruna, həm də vergi orqanlarına vicdansız vergi ödəyicilərinə təsir etmək üçün vergi nəzarəti sahəsində geniş səlahiyyətlər verən möhkəm qanunvericilik bazasına əsaslanır;
- vergi müfəttişlərinin işinin qiymətləndirilməsi sistemindən istifadə edilməsi, onların hər birinin fəaliyyətinin nəticələrini obyektiv nəzərə almağa, nəzarət işinin planlaşdırılması zamanı yüklənməni səmərəli bölüşdürməyə imkan verir (Смирнова Е.Е., 2008).

Azərbaycanın vergi sisteminin dövlət tənzimlənməsi prosesi iqtisadiyyatın real sektorunda yerləşən müəssisələrin iqtisadi vəziyyəti ilə sıx əlaqələndirilməlidir. Bu bir faktdır ki, müəyyən dərəcədə mənfəət səviyyəsində azalma olduğu və eyni zamanda açıq və ya gizli şəkildə iflas prosesini sürətləndirdiyi sənaye sahəsindəki müəssisələrin sayı artır.

Son illərdə vergi orqanlarının bəzi sərt tədbirlər gördüklərinə baxmayaraq, vergi yığımının bütün problemlərini həll edə bilməmişlər. Bu gün Azərbaycanın idarə olunması daha asan, tətbiqi daha ucuz və sahibkarların və müəssisələrin işlərinin rəşional qurulması üçün gəlirlərin artmasına kömək edən bir vergi sisteminə ehtiyac var. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, müəyyən sənayelərin inkişafı və ya canlanması üçün şərait yaradan müəyyən vergi rejimlərinin nəzərə alınması çox vacibdir. Məsələn, bu gün gəlir dövriyyəsinin sürətinin bütövlükdə iqtisadiyyata nisbətən daha yüksək olduğu işıq və geyim sənayesinin canlanması üçün şərait yaradan vergi rejiminin tətbiqi olduqca zəruridir (Sadıqov T.Ə., 2014).

Bu gün Azərbaycan bölgələrinin inkişafı bəzi narahatlıqlara səbəb olur. Respublikanın iqtisadi potensialının böyük bir hissəsi hazırda Bakıda və qismən ətrafında cəmlənmişdir. Gəncə, Sumqayıt, Əli Bayramlı, Mingəçevir, Yevlax və s. kimi vacib sənaye şəhərlərində xeyli sayda müəssisənin işləmədiyi hər kəsə məlumdur. Bütövlükdə kənd təsərrüfatı sektoru istisna olmaqla, rayonların iqtisadi fəaliyyətində arzuolunan inkişaf nəzərə çarpmır. Bunu respublika ərazisindən vergi yığımı da təsdiqləyir.

Bölgə iqtisadiyyatının dirçəldilməsi və xarici investorların cəlb edilməsi baxımından vergi sistemi daha həssasdır. Xarici investorlar səbəbindən iş adamları ən çox gəlir gətirən sahələrə sərmayə qoyurlar. Bu səbəbdən, sərmayələrini ən uzaq, sərhədyanı bölgələrə, xüsusən sərhədyanı ərazilərə yatıraraq, əmanətlərinin lazımı təhlükəsizliyini təmin edəcək bir şərait yaratmalıdırlar. Əgər belə bir təminat qanunvericilikdə öz əksini tapsa və iqtisadi baxımdan rəğbətli qarşılansa, maliyyə siyasəti, vergi güzəştlərinin mövcudluğu və s. ilə iqtisadi maraqlarına zəmanət verərsə, bu investorları cəlb edə bilər. Fikrimizcə, xarici firma və regionlardakı

müəssisələrin, o cümlədən Azərbaycandan olan iş adamlarının fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün kifayət qədər əlverişli vergi şərtləri (vergi azadolmasına qədər) yaratmaq və eyni zamanda yerli büdcələrə getmək üçün bu ərazilərdə tutulan vergilərin bir hissəsi üçün şərait yaratmaq lazımdır.

Vergi nəzarət sistemindən Azərbaycanın iqtisadi inkişafının amili kimi istifadə edilməsi xarici təcrübənin öyrənilməsinə tələb edir. Bu baxımdan, ümumiyyətlə, iyirminci əsrin ikinci yarısında vurğulanmalıdır (Мусаев А.Ф., 2005).

Vergi nəzarət sisteminin səmərəliliyi vergilərin rolu ilə müəyyən edilir. Vergitutma potensialı praktikada mümkün qədər maksimum dərəcədə yerinə yetirilərsə və funksiyalar arasında nisbi balans əldə edilərsə bu rol müsbət hesab edilir. Bu, vergi güzəştləri səviyyəsinin optimallaşdırılmasında, yəni vergi ödəyicilərinin maraqlarını pozmayan dövlət büdcəsinin formalaşmasında əks olunur. Vergitutmanın maliyyə və iqtisadi fəaliyyət sahələrinə müsbət təsirinin təmin edilməsi çox mürəkkəb bir tapşırıqdır və eyni zamanda bir-birinə ziddir: dövlət üçün birinci dərəcəli və əsas şey maksimum dərəcədə vergi daxilolmalarında artırma nail olmaq və vergi ödəyicisi üçün vergidən azadolma prosesini minimuma endirməkdir. Verginin optimallaşdırılması iqtisadi və siyasətdən təsirləndiyindən bir çox obyektiv və subyektiv amillərdən asılıdır. Real iqtisadi həyatda vergilər cəmiyyətin iqtisadi və siyasi yetkinlik səviyyəsini əks etdirir (Соколов А.А., 2003).

Vergilər sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırır və ya əksinə məhdudlaşdırır bilər, həmçinin sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyən sahələrinin inkişafına kömək edə bilər; özəl müəssisələrin istehsal və dövriyyə xərclərinin azaldılması və dünya bazarında milli müəssisələrin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün ilkin şərtlər yarada bilər. Vergilərin köməyi ilə proteksionist bir iqtisadi siyasət həyata keçirilir və əmtəə bazarının müstəqilliyi onlardan asılıdır. Vergilər məxaric hissəsi ilə iqtisadiyyata maliyyə təsirinin mümkünlüyünü təmin edərək dövlət və yerli büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini yaradır.

Vergi siyasəti vergi sisteminin aparılması ilə sıx əlaqəlidir. Vergilərin köməyi ilə xarici iqtisadi fəaliyyət tənzimlənir, vergi gəlirlərinin səviyyəsi xarici

investisiyaların cəlb olunmasına təsir göstərir və müəssisənin öz hesabına gəlir və mənfəəti formalaşır. Vergilər dövlət üçün ona həvalə edilmiş funksiyaları yerinə yetirməsinə görə zəruridir. Vergilər tətbiq edərək, onları artıraraq və ya azaldaraq dövlət müəyyən iqtisadi fəaliyyət növlərini və formalarının və ya müəyyən malların istehsalını, satışını və ya istehlakının qarşısını almaq və ya onları təşviq etmək imkanına malikdir. Vergilər müəyyən fəaliyyət növlərini təşviq etməyə və ya məhdudlaşdırmağa, sahibkarların iqtisadi fəaliyyətinə təsir göstərməyə və dövriyyədəki pul miqdarını tənzimləməyə kömək edir (Bədəlov Ş.Ş., 2003).

Vergi siyasəti, dövlət və idarəetmə orqanlarının elmi cəhətdən əsaslandırılmış və iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun taktiki və strateji hüquqi fəaliyyətlərinin məcmusu olaraq, təkrar istehsal və ictimai zənginliyin artım ehtiyaclarını ödəməyə qadirdir. Azərbaycan Respublikasının vergi siyasətində islahatların aparılmasında əsas prinsip təkamül, yəni vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi naminə atılan addımların tarazlaşdırılmış qanunauyğun ardıcılığı kimi qəbul olunur ki, bu da yığılmış təcrübə və iqtisadi inkişaf səviyyəsində əhəmiyyətli dərəcədə itki olmadan hədəflənən məqsədlərə gətirib çıxaracaqdır. Düzgün qurulmuş vergi siyasəti vergi nəzarətinin effektivliyinə zəmin yaradır. (Rzayev Z.H., 2007).

Vergi ödəyicilərinin nəzarət yoxlamalarının keçirilməsi üçün səmərəli seçilməsi problemi müasir Azərbaycan Respublikasında vergi qanunvericiliyinin pozulması şəraiti baş verdikdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Seçim sistemi vergi ödəyicilərinin sənədli yoxlamaların aparılması üçün iki üsuldan istifadə edir: təsadüfi və xüsusi seçim, bu isə vergi ödəyicilərinin sənədli yoxlamalarını daha dolğun əhatə etməyə imkan verir, vergi hüquqlarının pozmalarının nəzarət yoxlamalarının gözlənilməzliyi hesabına profilaktikasını, həmçinin vergi pozuntularının aşkar edilməsi ehtimalı daha yüksək olan vergi ödəyicilərinin məqsədyönlü seçilməsini təmin edir.

Mövcud olan vergi aktlarında, təlimat və istiqamət məktublarında tez-tez dəyişikliyin baş verməsi, həmçinin əksər vergi ödəyiciləri arasında bu barədə məlumat çatışmazlığı vergi tutulmalarının səhv hesablanmasına gətirib çıxarır ki, bu

da öz növbəsində vergi orqanları tərəfindən maliyyə sanksiyalarının tətbiqi və əlavə məbləğlərin hesablanması üçün şərait yaradır. Bazar prinsipləri ilə əlaqəli təşkilatçılığı ilə seçilən xarici ölkələrdə vergi orqanları iqtisadiyyatı vergi ödəyiciləri ilə sıx əlaqədə tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirirlər. Bu əlaqələr respublikanın vergi orqanları və vergi ödəyiciləri arasındakı münasibətdə göstərməlidir. Belə ki, hər bir vergi ödəyicisi vergi müfəttişlərinin fiziki və hüquqi şəxslərdə nəyi və necə yoxladığı barədə ətraflı şəkildə məlumat almalıdır (Алиев А.М., 2009).

Vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün fəaliyyət sahəsi vergitutma olan bir sıra ixtisaslaşmış orqanlar fəaliyyət göstərir. Vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına, vergilərin hesablanmasının vaxtında və tam ödənilməsinə, həmçinin düzgünlüyünə vahid nəzarət sisteminin həyata keçirilməsini vergi orqanları həyata keçirirlər. Dövlət büdcədən kənar fondlarının gömrük orqanları və təşkilatları da nəzarət sahəsində vergi orqanlarının funksiyalarına malikdir.

Sosial-iqtisadi dəyişikliklərin həyata keçirilməsi və Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası qaçılmaz olaraq vergi qanunvericiliyində dəyişiklik tələb edir. Bundan əlavə, bu günə qədər vergi islahatı zamanı qarşıya qoyulan vəzifələrin hamısı tam həll edilməyib. Bu səbəbdən də qanunvericiliyin bu sahəsi dinamik inkişafa davam edir.

Ötən üç il müddətində vergi inzibatchılığının keyfiyyətinin artırılmasına, o cümlədən vergi vəzifələrinin vicdanla yerinə yetirilməsi yolunda İnzibati maneələrin aradan qaldırılmasına, habelə vergi ödənişindən yayınmanın qarşısının alınması vasitələrindən səmərəli istifadənin təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, son illər Azərbaycanın vergi orqanları nəzarət işinin formalarını, metodlarını və prioritetlərini köklü şəkildə dəyişmişlər. İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti artıq bir neçə ildir ki, səyyar vergi yoxlamalarının planlaşdırılması konsepsiyasını hazırlayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, keyfiyyətli planlaşdırma vergi inzibatchılığının səmərəliliyinin artırılması şərtlərindən biridir, o cümlədən bu şərtlərdən biri də bir tərəfdən vergi

nəzarəti, digər tərəfdən isə vergi intizamının və vergi ödəyicilərinin savadlılığının daha yüksək səviyyəsinə nail olmaqdır.

Bu zaman qeyd olunmuşdur ki, planlaşdırmanın məqsədi, ilk növbədə, nəzarət tədbirlərinin risk zonalarında cəmlənməsi, nəzarət tədbirlərinin keyfiyyətinin təmin edilməsi, həmçinin vergi ödəyicilərinin könüllü olaraq vergilərin minimallaşdırılması vasitələrindən imtina etmək və onları vicdanla hesablamaq və ödəmək motivasiyasıdır.

Planlaşdırmanın əsas prinsipləri aşağıdakılar olmalıdır: vergi hüquqlarının pozmalarının yerinə yetirilməsinin mümkün əlamətlərinə vaxtında reaksiya verilməsi, yoxlama obyektlərinin seçilməsinin əsaslılığı, habelə vergi öhdəliklərini tam həcmdə yerinə yetirən vergi ödəyiciləri üçün ən əlverişli şərait rejiminin yaradılması.

Səyyar vergi yoxlamalarının planlaşdırılması konsepsiyası səyyar vergi yoxlamalarının keçirilməsi üçün obyektlərin seçilməsi sisteminin qurulmasına yeni yanaşmanı müəyyən edib. Bu yanaşmaya uyğun olaraq səyyar vergi nəzarətindən keçirilməli olan vergi ödəyicilərinin sırasını məhz təhlil əsasında müəyyən etmək lazımdır. (Rzayev Z.H., 2007).

Beləliklə, müasir şəraitdə Azərbaycanın İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidmətinin vicdanlı vergi ödəyiciləri üçün daha əlverişli rejim yaradılması məqsədilə daim yeni islahatlar həyata keçirdiyini demək olar. Nəzarət işində əsas diqqət “problemlı” vergi ödəyicilərinə verilir.

Vergi nəzarətinin səmərəliliyindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, səmərəli vergi nəzarəti sisteminin yaradılmasına mane olan ciddi problemlərdən biri vergi orqanlarının funksiyalarının fiskal nəzarət sistemlərindən tədricən transformasiyasıdır. Bu gün vergi orqanları qarşısında duran vəzifələr formalaşdırılarkən vergilər və yığımlar haqqında qanunvericiliyə riayət olunmasının düzgünlüyünə nəzarət vəzifəsinin müəyyən həcmdə maliyyə resurslarının büdcəyə daxil olmasını təmin etmək vəzifəsi üzərində incə dəyişiklik edilir.

Bu vəzifələrin aydın oxşarlığı ilə aydın görünür ki, onlar eyni şey deyil. Maliyyə nəzarətçisi olaraq, vergi orqanı büdcənin maliyyə resursları ilə doldurulması məsələlərinin həllindən uzaqlaşmalıdır. Əgər onun fəaliyyətinin səmərəliliyi daxilolmaların həcmi, bəzən isə büdcəyə əlavə ayırmalar əsasında qiymətləndirilsə, maliyyə nəzarətçisindən vergi nəzarəti tədbirlərinin həyata keçirilməsində obyektivlik tələb etmək olmaz.

Qeyd etmək lazımdır ki, vergi nəzarəti sistemində islahatlar aparılarkən vergi orqanlarının mövcud statusuna vergilərin yığılmasına məsul fiskal orqan kimi yenidən baxmaq lazımdır. Nəzarət bölməsinin əsas vəzifəsi vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı kateqoriyaları barəsində vergi hüquqlarının pozmalarının qarşısının alınması və onların öz fəaliyyətində vergi hüquqlarının pozmalarının törətməsinə yol verməmək məqsədi ilə nəzarət profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi olmalıdır. Bu iş elə aparılmalıdır ki, o, vergi ödəyicilərinin hüquqlarını heç bir yolla pozmasın, onlar üçün ağır olmasın, lakin onlar vergi orqanlarının onların fəaliyyətinə daimi operativ nəzarət etdiyini bilir və dərk edirlər.

Səyyar yoxlamalarla əhatə olunmuş vergi ödəyicilərinin sayı və yoxlamalar nəticəsində qəbul edilmiş və sonradan məhkəmələrdə ləğv edilməmiş vergi orqanlarının qərarlarının sayı vergi orqanlarının nəzarət işinin səmərəliliyini müəyyən edən meyar ola bilər.

Vergi orqanının işinin keyfiyyətinin artırılmasında mühüm amil vergi mübahisələrinin məhkəməyə qədər həlli məsələsidir. Hazırda bəzi səyyar vergi yoxlamasının materiallarına vergi orqanının rəhbər vəzifədə olan əməkdaşları tərəfindən baxılır ki, bu da aşkar edilmiş pozuntulara daha obyektiv yanaşmağa imkan verir.

Hazırda səyyar vergi yoxlamaları zamanı aşkar edilmiş pozuntularla bağlı sübutların toplanmasına böyük diqqət yetirilir. Yalnız vergi orqanlarının düzgün əsaslandırma biləcəyi və sübut edə biləcəyi pozuntular nəzərə alınır.

Vergi inzibatçılığı vergi sistemində aparılan kompleks islahatların ayrılmaz hissəsidir. Vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin vacib istiqaməti intizamlı vergi

ödəyicilərinin ədalətli şikayətlərinə səbəb olan əsassız, zəhmət tələb edən, təkrarlanan yoxlamaların aradan qaldırılması, habelə aparılan yoxlamaların səmərəliliyinin artırılması olmuşdur.

Vergi nəzarətinin və sonrakı normativ-təşkilati fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi üçün əsas yaradan ilk mühüm müddəa Vergi Məcəlləsində öz əksini tapmışdır. Beləliklə, biz vergi yoxlamalarının əsaslandırılmasını təmin edən mükəmməl qanunvericilik bazası yaratdıq.

Vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsi zamanı əsas diqqət səyyar yoxlamaların sayının azaldılmasına və keyfiyyətinin artırılmasına, daxili yoxlamaların səmərəliliyinin artırılmasına yönəldilib.

Vergi nəzarətinin formalarından biri olan vergi ödəyicilərinin və vergitutma obyektlərinin uçotu üzrə iş tam avtomatlaşdırılmış və avtomatlaşdırılmış vergi informasiya sistemi çərçivəsində həyata keçirilir. Bu, vergi orqanlarının işində səmərəliliyin və dəqiqliyin təmin edilməsi ilə yanaşı, vergi ödəyiciləri üçün də asanlaşdırılmış bir mühit formalaşdırdı. (Гусева Т.А., 2012).

Vergi qanunvericiliyinə riayət edilməsi iqtisadi islahatların uğurla irəliləməsini təmin etmək üçün zəruri şərtidir. Dövlət vergi ödəyiciləri ilə vergi öhdəliklərinin lazımi qaydada yerinə yetirilməsini təmin edən qarşılıqlı fəaliyyət mexanizmi işlənib hazırlanmalıdır. Azərbaycanda bu mexanizm “vergi nəzarəti” adlanır.

Bir sıra hallarda vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi və onun səmərəliliyinin artırılması üzrə praktiki vəzifələrin həllinə nəzəri məsələlərin kifayət qədər işlənib-hazırlanması, qanunvericilikdə belə nəzarətin həyata keçirilməsinin ümumi qaydalarını müəyyən edən normaların olmaması mane olur. Bu, ilk növbədə, vergi nəzarətinin müəyyənləşdirilməsi və onun formalarının siyahısı ilə bağlıdır.

Birinci fərziyyə ondan ibarətdir ki, vergi nəzarətinə vergi qanunvericiliyinə riayət olunmasının təmin edilməsi üzrə səlahiyyətli dövlət orqanlarının spesifik fəaliyyəti kimi baxılır. Digər nöqtəyi-nəzərdən çıxış edən müəlliflər vergi nəzarətinin vergi qanunvericiliyinə riayət edilməsinin yoxlanılması üçün

hərəkətlərin, üsulların, əməliyyatların və metodların məcmusu olduğunu vurğulayırlar. Nəhayət, məsələyə başqa bir yanaşmadan baxan bir sıra mütəxəssislər vergi nəzarətinin daha sistemli şəkildə müəyyənləşdirilməsinə inanırlar, onlar vergi nəzarətinin bir neçə aspektdə - təşkilati, metodoloji, texniki və s. aspektlərdə nəzərdən keçirilməli olduğunu vurğulayırlar.

Birinci fərziyyənin tərəfdarları vergi nəzarətini həyata keçirən dövlət orqanlarının fəaliyyətinə diqqət yetirərək, vergi nəzarətinin metodoloji və hüquqi aspektlərini nəzərdən qaçıırırlar. İkinci fərziyyənin tərəfdarları vergi nəzarətinin texnika, metod və üsulların məcmusu olduğunu dedikdə, vergi nəzarəti subyektlərini, yəni qanunverici bu metodlardan istifadə etmək hüququ verən dövlət orqanlarını nəzərdən qaçıırırlar. Üçüncü fikri müdafiə edən tədqiqatçılar isə haqlı olaraq “vergi nəzarəti” anlayışının mürəkkəbliyini və müxtəlifliyini qeyd edirlər, lakin bu hadisənin müəyyənləşdirilməsinə yanaşmaların təsvirində onlar öz tərifini vermirlər (Доброхотова В.Б., Лобанов А.В.2007).

Belə aydın olur ki, vergi nəzarətinin tam tərifində aşağıdakılar göstərilməlidir: subyektlər və nəzarət obyektləri, nəzarətin hüquqi əsasları, nəzarətin məqsədləri. Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq, biz vergi nəzarətinin aşağıdakı tərifini təklif edirik: vergi nəzarəti vergi ödəyiciləri, ödəyicilərin yığımları, vergi agentləri və onların fəaliyyəti və ya əmlak vəziyyəti ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyi ilə onlara həvalə edilmiş vergi və digər vergi öhdəliklərinin tam və vaxtında icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə tənzimlənir.

$\frac{3}{4}$ hissə üzrə vergi nəzarətinin səmərəliliyi vergi nəzarəti üçün obyektin düzgün seçilməsindən asılıdır. İnformasiya bazasının lazımi keyfiyyətinin təmin edilməsi məqsədi ilə bir çox mənbələrdən vergi ödəyiciləri haqqında düzgün məlumatın operativ şəkildə əldə edilməsi üçün vergi orqanları təşkil edilmiş, vergi orqanlarında informasiyanın kompleks və çoxsəviyyəli təhlili sistemi tədricən formalaşmışdır. Lakin vergi orqanları vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması üçün həmişə yeni imkanlardan istifadə edə bilmir.

Ona görə də biz hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasında vergi nəzarətinin yaxşılaşdırılması üçün ölkədə vergi mədəniyyətini tədricən artırmaq lazımdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dissertasiya işindən aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- maliyyə xüsusi bir iqtisadi kateqoriyadır. Maliyyənin mahiyyətinə nəzəri yanaşma onların əsas funksiyalarını, yəni bölüşdürmə və nəzarəti nəzərdən keçirməyə, həmçinin maliyyənin yaranması və işləməsi sahəsinin təkrar istehsal prosesinin ikinci mərhələsi olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək etmişdir.
- nəzarət funksiyasına sahib olan maliyyə, eyni zamanda dövlət vergi nəzarətinə də ehtiyac olduğunu müəyyənləşdirir. Nəzarət orqanları arasında funksiyaların bölüşdürülməsi dövlət nəzarət mexanizminin səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün kifayət deyil. Dövlət vergi nəzarətinin bütün vasitələri fəaliyyətlərini səlahiyyətli orqanlar tərəfindən məqsədyönlü şəkildə yerinə yetirmək üçün qurulur, lakin işlərində koordinasiyanın olmaması əngəllər yarada bilər.
- ölkəmizin iqtisadiyyatında mahiyyət etibarilə yeni bir sahə olan audit nəzarəti sürətlə inkişaf edir. Azərbaycanın öz resursları iqtisadiyyatın inkişafı üçün hər zaman kifayət etmir, bu da o deməkdir ki, biznes investisiyaları istənilən yolla təşviq edilməlidir. Bunu həyata keçirmək

üçün investora inam hissi yaratmaq lazımdır, bu da özlüyündə Azərbaycan ərazisindəki audit təşkilatlarının səmərəliliyi səviyyəsində artıma səbəb olur.

- qanunvericilikdə edilmiş dəyişiklikləri nəzərə alaraq nəzarət orqanlarının hüquq və səlahiyyətlərinin öyrənilməsi, vergi nəzarəti sisteminin davamlı təkmilləşmə mərhələsində olduğunu göstərmişdir. Ancaq burada idarəetmə obyektləri arasındakı aşağı səviyyəli iş birliyi də aşkar edilmişdir ki, bu da nəzarət xidmətlərinin fəaliyyətinin əsaslarını qanunlaşdırmağın və onların digər dövlət vergi nəzarəti orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyətinin əsasını yaratmağın zəruriliyini göstərir.

Dövlət vergi nəzarəti mexanizmini yaratmaq üçün nisbətən son dəyişikliklərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində atılan son addım olmamalıdır. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatla yanaşı, vergi nəzarəti orqanlarının iş strukturunda daim dəyişikliklərə ehtiyac gələrək artacaqdır.

Beləliklə, müəyyən edə bildiyimiz kimi, dövlət vergi nəzarəti sisteminin effektivliyi onun bütün mərhələlərdə yüksək keyfiyyətli istehsalından və tənzimləyici orqanların nəzarətin nəticələrinə adekvat və sürətli cavab verməsindən asılıdır.

Beləliklə, vergi nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan tədbirlərin effektivliyi onların tədricən həyata keçirilməsindən asılıdır. Təkmilləşdirilmiş vergi nəzarəti sistemi Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyi üçün potensial təhlükələrin qarşısını almağa və maliyyə sahəsində təsirli öhdəlik sisteminin formalaşdırılması yolu ilə maliyyə qaydasının effektivliyini təmin etməyə və vergi nəzarətinin aparılmasında dövlətin tənzimləyici rolunu gücləndirməyə kömək edəcəkdir.

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikasının vergi sistemindəki dəyişiklikləri nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikasının dövlət vergi sisteminin mexanizminin strukturunu, vergi nəzarətini icra edən orqanların məqsəd və obyektlərini, hesablamalar və statik göstəriciləri təqdim edir.

Dissertasiya işi ölkənin vergi nəzarətinin effektivliyini artırmaq üçün tədbirlər hazırlamış və təklif etmişdir. Dövlət vergi nəzarəti mexanizminin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsinə dair dissertasiya işində hazırlanmış metodiki müddəaların və praktiki tövsiyələrin icrası onun effektivliyinin və səmərəliliyinin artmasını təmin edəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, 2020
3. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
4. Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi Tədris Mərkəzi “Vergiyə giriş”. Dərslik. Şamaxı, 2014.
5. Bağırov D.A. “Vergi auditi”.2011.
6. Bağırov D.A., M.X.Həsənlı. “Maliyyə”. 2011.
7. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.V., Qurbanov T.Ə. “Büdcə sistemi” Dərslik. Bakı, 2003.
8. Kəlbıyev Y.A. Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. “Xarici ölkələrin vergi sistemi” Bakı 2011.
9. Kəlbıyev Y.A. Vergilər və vergitutma. Dərs vəsaiti. “Təfəkkür” NPM, Bakı, 2004.
10. Musayev A.F. “Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri”. Bakı, 2004.
11. Rzayev Z.H. “Vergi menecmenti”. Dərslik. Bakı, 2007.
12. Sadıqov T.Ə., Rzayev İ.M. “Vergi uçotu və auditi” Bakı, 2014.

Rus dilində

1. Аббасов В. Классификация видов финансового контроля и его основных направлений. Финансовый и бухгалтерский учет. 2010 № 3 С. 2-14. 4 Алиева Р.О.
2. Алиев А.М. Вопросы налогового контроля в Азербайджане. Новости НАНА. Серия экономических наук. 2009 № 3. 309 с.
3. Алиева Р.О. Налоговый контроль в Азербайджане и аспекты решения существующих проблем. Налоговый журнал Азербайджана. 2014 №2. С. 171-186.
4. Аронов А. В. Налоговая система: реформы и эффективность / А. В. Аронов // Налоговый вестник. - 2010 - №5. - С.22
5. Асадов Г.Х., Талыбов С.Т. Проблемы управления государственными расходами и организации казначейства. Баку, Улу, 2005, с. 127.
6. Аудит. Законодательные и нормативные акты. Баку, 2002.
7. Белов, М.Г. Контроль и ревизия в сельском хозяйстве: учебник, М.: Финансы и статистика, 2005 – 324 с.
8. Берестовой С.В. Налоговые проверки в Соединенных Штатах Америки // Российский налоговый курьер. 2004. № 13, 14.
9. Брызгалин А. “Налоговые проверки: виды, процедуры, ограничения”: Электронный учебник, 2011.
10. Брызгалин А. Налоговые проверки: виды, процедуры, ограничения: Электронный учебник, 2011.
11. Гусева, Т.А. Налоговое планирование в предпринимательской деятельности. Правовое регулирование; Волтерс Клувер, 2012 - 432 с.
12. Доброхотова В.Б., Лобанов А.В., «Налоговые проверки», издание 2-е, М., 2007 г. – 416 с.
13. Жидкова, Е.Ю. Налоги и налогообложение; М.: Эксмо, 2009–480 с.

14. Калбиев Я.А. Теоретические и практические аспекты организации налогового контроля. Налоговые новости Азербайджанской Республики, Баку. 2011 № 2. С. 37-62.
15. Космынина Е.А. “Камеральная налоговая проверка” Налоговый вестник. 2012. № 4. С. 390.
16. Космынина Е.А. Камеральная налоговая проверка /Космынина Е.А.// Налоговый вестник. - 2012. - № 4. - С. 390.
17. Морозов В.В. “Сущность и основные формы налогового администрирования/В.В.Морозов//Бизнес в законе” Экономико-юридический журнал. 2012.
18. Мусаев А.Ф., Садыгов М.М., Магеррамов Р.Б., Салаев Р.А. «Налоги и налогообложение в Азербайджане». Учебник. Баку, 2005.
19. Мусаев, А.Ф., Особенности налоговой политики при стимулировании инновационной деятельности [Текст] // Мусаев Акиф Фархад оглы / Налоговые новости Азербайджана.Баку.- № 1.- 2012 г.
20. Мусаев, А.Ф., Формирование налоговой системы как основного инструмента модели экономического развития Азербайджана [Текст] /Мусаев Акиф Фархад оглы / Налоговые новости Азербайджана.-Баку. - № 9.-2011 г.
21. Перекрестова Л.В., Чухнина Г.Я. Реформирование системы налогового контроля. Волгоград: Издательство ВолГУ, 2001 136 с.
22. Попова Л. В. Налоговые системы зарубежных стран / Л. В. Попова, И. А. Дрожжина, Б. Г. Маслов. – М.: Дело и Сервис, 2011 – 432 с.
23. Рзаев П. Методы налогового стимулирования как фактор повышения предпринимательской активности. Азербайджанский налоговый журнал. 2014 № 6 (120). С. 65-82.
24. Смирнова Е.Е. Особенности планирования выездных налоговых проверок // Налоговый вестник. – 2008. – № 10. – С. 105-109.
25. Соколов А.А. «Теория налогов». Москва, 2003.

26. Теоретические и методологические основы налогообложения / Ф.А. Мамедов, А.Ф. Мусаев, М.М. Садыгов, Ж.Х. Рзаев, Я.А. Кальбиев. Баку, Озан, 2001.
27. Химичева Н.И. Налоговое право. Учебник для Вузов. М., изд-во БЕК. 1997, 336 с.
28. Шандиров О.Л. Налогообложение недвижимости за рубежом // Финансы. — 2012 — № 8 — 70 с.

İngilis dilində

1. Z. Olha, “Tax Control in the system of taxes administration” 2018

İnternet resursları

1. www.taxes.gov.az- Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi Yanında Dövlət Vergi Xidməti.
2. www.maliyye.gov.az- Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin saytı.
3. www.economy.gov.az – Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin saytı.
4. www.stat.gov.az – Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin saytı.
5. www.e-qanun.az - Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi/ Hüquqi aktların vahid elektron bazası.
6. www.vergiler.az – Sosial- iqtisadi onlayn qəzet.

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: 2020-ci il Dövlət büdcəsinə daxil olan vergi mənbələri.....	32
Cədvəl 2: Vergi daxilolmalarının icra faizləri.....	34
Cədvəl 3: Qeyri-neft-qaz sektorunun fəaliyyət sahələri üzrə vergi daxilomaları.....	35
Cədvəl 4: Vergi borclarının həcmi.....	39

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Son on ildə müşahidə olunan vergi daxilomaları.....	33
Qrafik 2: Neft və qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmalar.....	35
Qrafik 3: Daxilomalarda tədiyyə növlərinin xüsusi çəkisi 2019 (yanvar-may).....	36
Qrafik 4: Vergi yoxlamaları.....	42
Qrafik 5: Vergi ödəyicilərinin sayı.....	42

